

CHRISTENEN

begrip

MOSLIMS

1996
JAARGANG 22
NUMMER 128

*Vredes-
beweging
over en
met
Moslims*

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

R.K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-6145159
Katholieke kerk in België: S. Lambregs, pr.
Kastertstraat 19, B-3600 Genk, België, tel. (+32) 089-352 883
Ned. Herv. Kerk: Mevr. Josien Folbert, 'Kerk en Wereld',
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 03438 - 12241
Gereformeerde kerken: Drs. C. van 't Leven, Dienstencentrum,
Postbus 203, 3830 AE Leusden, Tel. 033 - 4960360/ 4960329

REDACTIE:

M van den Boom
J. Folbert (contactpersoon NHK)
S. Lambregs
N. Landman
L. van Oers (contactpersoon RKK)
C. van 't Leven (contactpersoon GKN)
G. Spielman
K. Steenbrink (eindredactie)

Uitgever/ Redactie en administratie:

'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel 073 - 6145159
Fax 073 -6131175

Abonnementen:

f 25,- / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f 6,50 / 120 Bfrs
Giro 4300211 t.n.v. Begrip/ Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
t.n.v. Begrip, Kastertstraat 19, 3600 Genk.

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Tekeningen: F. Kalb

DE VREDESBEWEGING OVER/MET MOSLIMS

In de jaren '70 en '80 was de vredesbeweging vooral actief in verband met het communisme: de vele activisten pleitten ervoor om de Oost-West tegenstellingen niet uit de hand te laten lopen, om de bewapeningswedloop niet al te erg te laten worden. Vredesactivisten waren tegen de atoombom. Er moesten andere manieren zijn om een brug naar het 'oostblok' te vinden.

Ook de Noord-Zuid tegenstellingen werden toen gezien als een groot gevaar: als het zuiden al te lang zoveel armer moet blijven dan het noorden van de wereld, dan is dat een groot gevaar voor de wereldvrede.

Religies werden in de vredesbeweging niet zo van belang geacht. In de communistische, noch in de ontwikkelingslanden was dat immers een factor van het grootste belang. Rond 1975 waren zelfs in de meeste Arabische landen nog gesecculariseerde socialistische regeringen aan de macht! Ook in de kerkelijke vredesbeweging werd aan de interreligieuze zaak weinig aandacht gegeven. Dat is sinds de opleving van de religie in het Midden-Oosten, in India en Sri Lanka, zelfs in het oude Joegoslavië, nu wel anders geworden. Janneke Houdijk van het IKV/EAD licht samen met enkele collega's deze ontwikkelingen toe.

Er is ook oud zeer: Dr. Jan Slomp heeft veel tijd gestoken in een studie over Calvijn en de Islam, waarin de 16e eeuwse oorlogen nog nadreunen. De Turken veroverden toen de Balkan en stonden enkele malen met hun legers voor Wenen. Deze studie is een prachtige aanvulling op zijn eerdere over Luther die in Begrip no. 68 is verschenen.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO. 128, MAART 1996

Leerhuis: dubbelzinnige taal (Karel Steenbrink)	2
Beeldvorming over de Islam (Yvonne Heselmans)	6
Euro-Arabische dialoog van onderop (Janneke Houdijk en Wim Bartels)	10
EAD: enkele Vlaamse impressies (Simon Lambregts)	14
Sidu: Summerschool for Interconfessional Dialogue and Understanding (Ernst Kokke)	15
Vredesbeweging en de dialoog: nabeschouwing (Janneke Houdijk, Wim Bartels en Gé Speelman)	18
Beelden van de islam bij Calvijn (Jan Slomp)	21
Moslms in Europa	34
Boeken	40
Cursussen en ontmoetingen	44

DUBBELZINNIGE TAAL

Karel Steenbrink

Afgelopen maanden is er in de Rotterdamse krant NRC een debat geweest over de status van theologie als wetenschap. De Leidse filosoof Herman Philippse ging daar stevig te keer tegen zijn collega's van de theologische faculteit. Niet alleen vanwege de huidige bezetting, maar ook omdat hij vreesde dat er in de komende eeuw nog meer bij zou komen: ook islamitische en boeddhistische beoefenaren van de wetenschap van hun godsdienst. Voor Philippse is de taak van 'de' wetenschap erg simpel: het vaststellen van de 'oorspronkelijke' betekenis van vroegere teksten. Philippse werd verweten dat hij zich daarmee op 19e eeuws positivistisch standpunt stelde. Eigenlijk heeft hij onder de moderne tijd nog een andere geestverwant gekregen: fundamentalisten die maar al te graag en luid beweren, dat er één betekenis van de tekst is en dat daarover geen twijfel hoeft te bestaan.

Alle echte religie is kwetsbaar door de absoluutheidsaanspraken, omdat alle echte religie altijd dubbelzinnig is. Wat wij over God zeggen, spreken wij uit in menselijke taal en moeten wij dus altijd met enige voorzichtigheid beweren. De islamitische traditie heeft daarvoor de term *balkafija*, een woord dat gevormd is van het Arabisch *bi-la kayf*: "zonder het hoe". Wij zeggen van God dat Hij spreekt, handelt, zit op de troon, maar zeker is, dat het goddelijke spreken, handelen, 'zitten' absoluut verschilt van het menselijke. Wij weten dus niet het 'hoe' van het goddelijke. Enige, of zelfs grote bescheidenheid is geboden!

De christelijke traditie heeft dit uitgewerkt in de *negatieve theologie*: je kunt van God beter zeggen hoe Hij niet, dan hoe Hij wel is: oneindig, onveranderlijk, zonder smet, zonder gebrek.

Het dubbelzinnige van het menselijke spreken over God komt ook tot uiting in die prachtige islamitische litanie van 99 namen voor God. Een aantal daarvan kunnen zowel voor God als voor de mens gebruikt worden en dat roept af en toe aardige verwarring op. Sajidah Abdus Sattar zei het in het vorige nummer: *taubat* betekent berouw, omkeren. "Het betekent berouw hebben, zich afkeren van zonde en zich toewenden naar God. Merkwaardig is, dat deze eigenschap in de Koran ook aan God wordt toegeschreven. Hij is ondermeer *at-Tawwaab*, de Toewender, de Berouw-aanvaarder."

Een ander voorbeeld van die dubbelzinnigheid zit in Gods naam: *al-moe'min*. Dit woord, voor mensen gebruikt, betekent 'gelovige', met een bijbetekenis van 'de veiligheid schept'. De Arabisch wortel *alif-mim-nun* zien we ook in het woord Amien of het woord Amen, dat Zeker! Vast en zeker!" betekent op het einde van het gebed. In koran 59:22-24 staat een kleine litanie of psalm van Godsnamen en daar wordt *moe'min* door Leemhuis vertaald met "veiligheidgever":

*Hij is God;
er is geen God dan Hij,
de kenner van het verborgene en het
waarneembare,
de erbarmer
de barmhartige.*

*Hij is God;
er is geen god dan Hij,
de koning,
de allerheiligste,
de instandhouder,
de veiligheidgever,
de bewaker,*

*de machtige
de geweldige,
de trotse.*

*Geprezen zij God,
verheven als Hij is boven wat zij aan
Hem als metgezellen toevoegen.*

*Hij is God,
de schepper,
de maker,*

de vormgever.

Hem komen de mooiste namen toe.

*Hem prijst wat er in de hemelen is en
wat er op de aarde is
en Hij is de machtige,
de wijze.*

En dit zijn dan pas 23 van de 99 namen!
Krijgt God dan niet genoeg van zichzelf
om zich zo te noemen? Of hebben de
mensen aan al die namen eigenlijk nog
niet genoeg, omdat zij weten, dat het
toch maar een beetje mensentaal is?

Een andere uiting van dit meerduldig
taalgebruik vinden we in de
Korancommentaren. Juist de klassieke
hebben hierin altijd uitgeblonken in de
kunst om aan één vers van koran of bij-
bel meerdere betekenissen toe te ken-
nen. Voor de moderne lezer mag dit ver-
warrend zijn. Voor de gelovige is het
altijd een teken van rijkdom van de
openbaring geweest. Eeuwen voordat
Moh. Arkoun kwam met zijn bekende
uitspraak over de 'Koran als een open
boek', waar steeds weer nieuwe beteke-
nissen in gevonden kunnen worden,
speelden de commentaren al met talrij-
ke verschillende uitleggingen, liefst nog
meteen naast elkaar. We willen dat hier
illustreeren met enkele betekenissen die
gegeven worden aan verzen uit soera 95.

Soera 95, At-tien (de vijf)

In de naam van God, de barmhartige,
de erbarmen

1. Bij vijf en olijf
De hoogten van Sinaï
Dit veilig verblijf!

4. Wij hebben de mens geschapen in
schitterende stand

Dan brachten Wij hem terug
naar klei en zand

6. behalve hen die geloven
en vrome daden verrichten

voor hen is er loon zonder probleem

7. Wie kan er nu nog twijfel zaaien
over de beslissing?

8. God is toch de beste in de
beoordeling!

1-3 Angelika Neuwirth plaatst deze
plechtige eed bij de eden die worden af-
gelegd bij heilige plaatsen. Bij vijf en
olijf denkt zij aan heilige bomen, Sinaï is
natuurlijk de berg van Mozes en dit veil-
ig verblijf de heilige stad van Mekka.

Sommige mystici zien in deze vier heili-
ge zaken, waarbij je een eed mag afleg-
gen de vier grote godsdiensten: de vijf
van de heilige vijfboom, vereerd in
India, als de boom waaronder de
Boeddha zijn verlichting kreeg. Nu nog
worden in India, Sri Lanka en Thailand,
tot in Indonesië loten van deze boom als
'de verlichtingsboom' vereerd.. De olijf
verwijst natuurlijk naar Jezus die in de
hof van olijven zijn laatste nacht voor de
kruisdood doorbracht in gebed en on-
derwerping aan Gods wil. Sinaï verwijst
naar Jodendom en Mozes, de plaats van
de afkondiging van de Torah. Vers 3
tenslotte naar Mekka, Mohammed en
de islam. De volgende verzen zouden
voor alle godsdiensten geldig en geldend
zijn.

In zijn commentaar geeft Muh. 'Abduh

een aantal verschillende mogelijkheden voor de harmonisatie van de uitleg. In vers 1 wordt gesproken over twee bomen die vruchten opleveren; in vers 2 over een plaats, de berg Sinaï, terwijl ook in vers 3 een plaats wordt aangeduid. Er zijn voorstellen om ook in vers 2 een boom te zien: het Arabische Sinien zou dan meervoud zijn voor een sinah-boom. Waarschijnlijk is een verklaring de andere kant uit: de vijf moet dan duiden op de plaats van het paradijs en de profeet Adam, die immers een vijgeblad nam om zijn naaktheid te bedekken. Als lokatie worden een aantal kandidaten genoemd, waaronder een berg-met-moskee in Damascus. De profeet Noach wordt door hem gezien als de man van de olijfbom. Na de zondvloed kwam er immers een duif terug met de olijftak. Op deze manier heeft `Abduh dan de heilsgeschiedenis van de islamitische traditie in deze tekst gelezen: van Adam (vijg) naar Noach (olijf) en Mozes (Sinaï) komen we bij Mekka en de openbaring aan Mohammed. De islamitische heilsgeschiedenis kent niet één zondeval, maar meerdere, overigens een leer, die ook moderne exegeten wel accepteren voor de hoofdstukken Genesis 1-11: niet alleen de zondeval van Adam, ook die van Kaïn, van Lamech, de moordenaar, van de gemeente van Babel worden daar vermeld! Deze dynamiek van verheffing/opstanding en verval wordt nader omschreven in vers 4-5: de mens is hoog geschapen. Het Arabische woord taqwiem komt van dezelfde wortel als het woord voor de opstanding van de laatste dag qiyamat en daarom is hier ook een gelijkend woord: `schitterende stand' gekozen, rechtop, fier. Toen viel hij. De Arabische tekst gebruikt de woorden asfala saafilien, wat ons doet denken aan asfalt! Dat is niet juist, omdat het nederlandse woord asfalt van het grieks asphaltos komt. Maar de `laagste der lagen"

zoals Kramers plechtig vertaalt) kunnen wij ook teruglezen naar de oorsprong uit klein en zand, waaruit de mens is gemaakt.

Zoals de `zondeval' niet eenmalig is, maar als het ware cyclisch in dat concept van de islamitische heilsgeschiedenis, zo is ook het verval niet absoluut: in de tijd van Loth, van Noach, toen God de aarde wilde vernietigen, waren er toch altijd nog wel enkele rechtvaardigen, net zoals Simon en Anna, Elizabeth en Zakaria ten tijde van Jezus. Die "Heiligen van het Oude testament", zoals de Franse theoloog Daniélou ze noemde zijn altijd een stil protest tegen het te absolute van de erfzondeleer geweest. Volgens een aantal verklaarders is vers 6 wat later in de koran gekomen: de prozaïsche taal verstoord de krachtige dichterlijke taal van de soera. Maar inhoudelijk heeft de `toevoeging' wel gelijk zin!

Verzen 7-8 zijn dan een aanmaning om geloof te geven aan deze visie op Gods geschiedenis met de broze schepsel, mens, dat hoogtepunt van de schepping moet zijn.

Nog enkele kleine opmerkingen over de vertaling:

3. balad in vers drie is hier vertaald met `verblijf. Het staat als bewoond gebied tegenover de lege woestijn, zoals de veilige haven tegenover de woeste zee staat: allebei watergebied maar de haven is veilig, hoort bij een bepaalde gemeenschap, terwijl de zee anoniem, van iedereen en onveilig is. Een probleem is wel 90,1-4 waar Mohammed juist vogelvrij en onveilig is in de stad Mekka. Dit verschil moeten we dan ook begrijpen naar de verschillende fasen van Mohammeds leven.

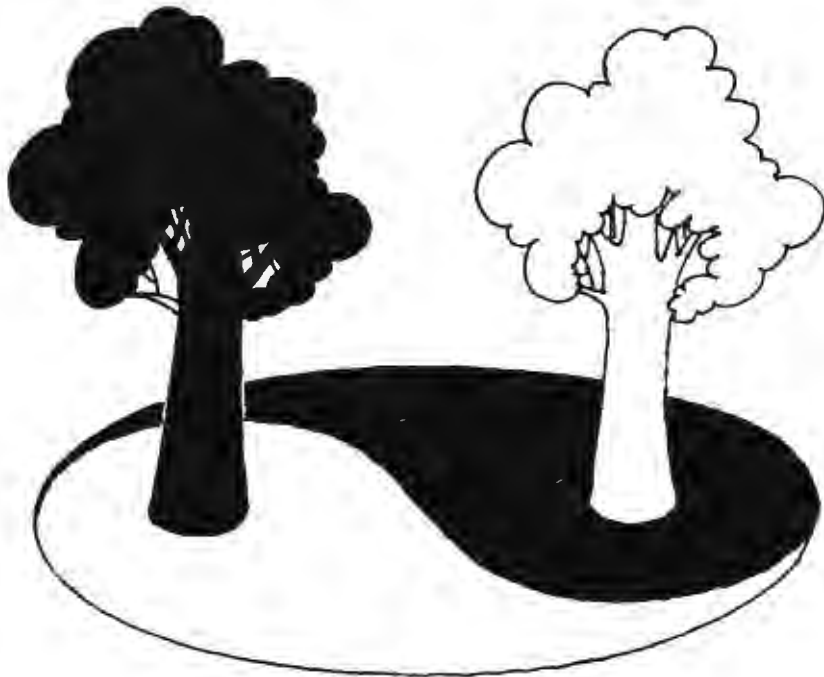
6. loon zonder probleem: het Arabische mamnoen heeft in zich het woord manna, het brood in de woestijn, gegeven, zomaar, gratis. Het wordt ook vertaald

als 'niet misgund'; vrijgevig. De vertaling hier heeft iets in zich van de suggestie naar een eeuwige en gratis uitkering. Een (maand)loon, dat niet echt verdiend wordt, maar gratis, zonder probleem toch komt.

7. Het woord dien, hier vertaald met 'beslissing' heeft meerdere betekenissen: het staat voor (de dag des) oordeels in het gebed dat iedere moslim van buiten kent, de eerste soera van de koran, Al-Fatiha. Het betekent ook 'godsdienst' in dat bekende vers uit Soera 109: "Aan u uw godsdienst en aan mij mijn godsdienst."

Misschien dat de gewone Begrip-lezer was duizelig en moe wordt van al die

verschillende betekenissen. Kan het dan niet eenvoudiger, gewoon één duidelijke uitleg, zonder zijwegen? Dat is eigenlijk ook de kortste weg naar het fundamentalisme: het goddelijke boek zit nu eenmaal anders in elkaar, blijft een open boek, een schat waar steeds oud en nieuw te voorschijn kan komen! De Japanse Sachiko Murata studeerde in Iran en schreef later voor haar studenten in New York een boek The Tao of Islam, waarin ze de rijkdom van de islam juist uitlegde als vergelijkbaar met Yin en Yang: dubbelzinnigheden die elkaar aanvullen en zo de volheid verbeelden. Alleen wie die weg wil gaan kan de werkelijke rijkdom van een religieuze traditie begrijpen.

BEELDVORMING OVER DE ISLAM

Yvonne Heselmans, Pax Christi Nederland

Berichtgeving over het Islamisme in landen als Iran, Algerije, Pakistan, Sudan laat haar sporen achter in onze samenleving. Nu de 'vijand' uit het Oosten is verdwenen lijkt er een nieuwe aan de horizon op te doemen. Eenzijdige berichtgeving voedt de angst voor deze nieuwe 'Islamitische vijand' en de meerderheid van de moslims in Europa en elders heeft daar last van. Steeds meer hebben zij het gevoel dat hun godsdienst in een eenzijdig negatief daglicht wordt geplaatst waardoor de autochtone samenleving wantrouwer en afwijzender tegenover hen komt te staan.

Voor een vredesbeweging als Pax Christi is het noodzakelijk om deze stereotype beelden te doorbreken omdat ze een bron van conflict en vervreemding zijn. Bovendien kan Pax Christi als katholieke beweging niet helemaal heen om vragen omtrent de rol van religie - en dus ook islam - in conflicten.

Paradox

Binnen Pax Christi is het afgelopen jaar de discussie over het vijandsbeeld van de Islam regelmatig gevoerd. Als vredes- en mensenrechtenorganisatie is zij betrokken bij conflictgebieden waarin de Islam een rol speelt. Sudan, Bosnië, Egypte, Israël/Palestina en Afganistan zijn hier voorbeelden van. Het kan tegenstrijdig overkomen dat we aan de ene kant kritiek uitoefenen op groepen, regeringen, religieuze stromingen etc. als ze de mensenrechten en democratie niet respecteren, terwijl we aan de andere kant het stereotype en vijandige beeld van de Islam binnen de Nederlandse samenleving willen doorbreken.

Maar zolang berichtgeving en analyses van concrete conflicten genuanceerd

zijn is deze tegenstelling naar de mening van Pax Christi slechts schijn. Juist genuanceerde berichtgeving, waarbinnen niet alleen de religie maar ook de invloed van economische, sociale, politieke en culturele factoren wordt weergegeven, is een effectieve remedie tegen vertekende beeldvorming. Deze contextuele benadering van de Islam, in plaats van een geïsoleerd thematiseren heeft de voorkeur, omdat vaak dan duidelijk wordt dat de religie wordt gebruikt als rechtvaardiging van onrecht.

Katholiek versus Islam

In het werk als mensenrechten- en vredesorganisatie stuit je onvermijdelijk op de vraag in hoeverre mensenrechten universeel, cultureel en/of religieus bepaald zijn. Deze vraag komt des te meer aan de oppervlakte als een westerse katholieke vredesbeweging kritiek uitoefent op een niet-westerse Islamitische regering. Deze regeringen beschouwen onze opvattingen van mensenrechtenschendingen en democratie als typische Westerse produkten van de Franse Revolutie, de Verlichting en de huidige materiële revolutie. Dit laatste is nu juist 'de blasfemie' waartegen de Islamitische staat zich keert. Pax Christi respecteert culturele en religieuze verschillen en zal mensenrechtenschendingen tot op zekere hoogte binnen de cultureel-religieuze context plaatsen. De criteria, opgesteld door de Verenigde Naties, bepalen echter de grens. Indien mensenrechten volgens criteria van de Verenigde Naties niet worden gerespecteerd, uiten wij, ongeacht religie en cultuur, onze kritiek. Dit getuigt van meer respect voor 'de ander' dan wanneer je de misstanden negeert en daarmee suggereert dat ze in-

herent zijn aan die godsdienst. Het onrechtvaardige moorden door Islamitische Algerijnse extremisten of het op gewelddadige wijze discrimineren van mensen in Sudan is voor gematigde moslims in Algerije en Sudan een reden om zich van het islamitisch extremisme te distantieren. Om gestalte te geven aan een genuanceerde beeldvorming over de Islam is het zinvol te laten zien dat het slechts bepaalde groeperingen zijn die de Islam daadwerkelijk misbruiken om hun eigen macht te vergroten. Tevens is het belangrijk om de heterogeniteit van Islamitische politieke bewegingen te benadrukken en te zoeken naar contacten met Islamitische partners die vanuit hun eigen geloof vechten voor respect voor mensenrechten en democratie.

Interreligieuze dialoog

En wat is de rol van de interreligieuze dialoog? Het is moeilijk te spreken van interreligieuze dialoog omdat haar waarde afhankelijk is van de regionale context. In Sudan heeft een interreligieuze dialoog een geheel andere lading dan hier in Nederland. Pax Christi houdt vast aan het standpunt dat dialoog zinvol kan zijn mits er 'een bodem' in de dialoog zit. Een dialoog moet leiden tot acties die een positieve verandering in het leven roepen en ruimte scheppen voor de invulling van een civiele samenleving waarbinnen de mensenrechten en democratie worden gerespecteerd.

We willen dit illustreren met twee concrete voorbeelden van het werk van Pax Christi ten aanzien van de interreligieuze dialoog.

Bosnië

De oorlog in Bosnië is een duidelijk voorbeeld van een conflict waar de religie wordt gebruikt als ideologie. Pax Christi zet zich sinds 1992 in voor een rechtvaardige vrede in voormalig

Joegoslavië. Een belangrijke factor in de oorlog is de angst voor vijandige mensen, angst die gevoed wordt door etnische, historische en religieuze sentimenten. Dit vijandsbeeld, dat wordt versterkt door de politieke leiders, leidt tot een soort selffulfilling prophecy: de wederzijdse angst leidt tot versterking van de religieuze - en etnische identiteit.

Angst van Serviërs met name voor de Islam werd uitgedrukt tijdens een Pax Christi bezoek in 1992 door een nog relatief gematigde Servisch Orthodoxe bisschop. Hij zei: "Izetbegovic, de leider van de Bosnische staat, heeft duidelijk aangegeven dat in Bosnië een Islamitische staat zal worden gecreëerd, waar de Islamitische wet zal regeren. Nauwe banden bestaan er met fundamentalistische groepen in Arabische wereld. We weten hoe de Islam, via Bosnië en Kosovo, zijn invloed wil uitoefenen in Europa. Wij, Orthodoxe Christenen, weten hoe het is om te leven onder de Islamitische wetgeving als een minderheid.

Een Islamistische staat Bosnië zal een groot gevaar betekenen voor Europa."

De angst van Orthodoxe Serviërs (en Katholieke Kroaten) kan natuurlijk worden verklaard door de Ottomaanse invloed in de vorige eeuw, maar is vandaag de dag niet meer realistisch. Voor de oorlog waren veel Bosniërs slechts in naam Moslim. Niettemin, hebben velen nu de Islamitische identiteit weer herontdekt, omdat ze zichzelf het slachtoffer voelden in een vernederende oorlog. Dit mechanisme geldt evengoed voor de Serviërs, Kroaten en Albanen, waardoor het uiterste voorzichtigheid vergt om de spanning tussen de verschillende bevolkingsgroepen te doen verminderen.

Pax Christi probeert een dialoog op te

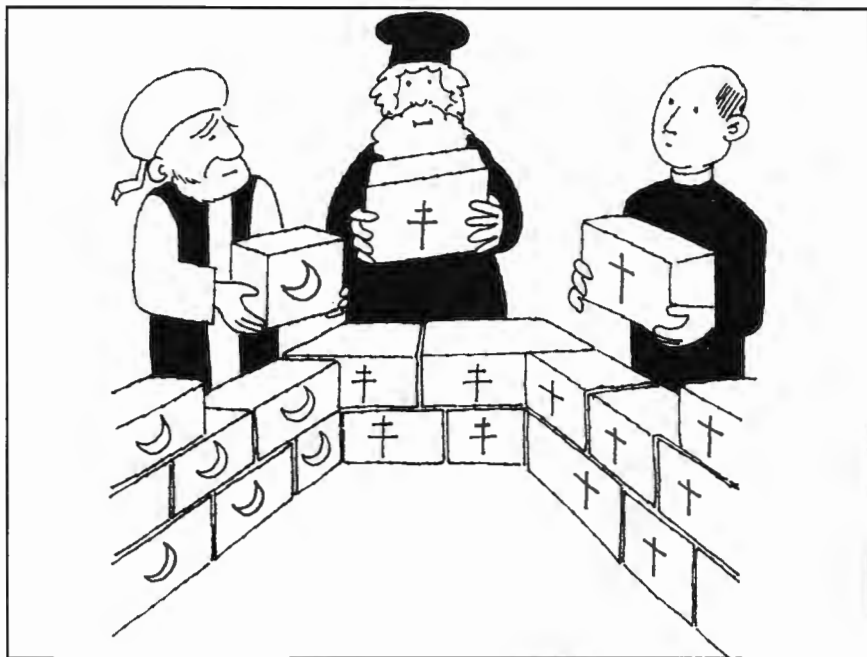
starten tussen de verschillende religieuze gemeenschappen in ex-Joegoslavië. In één van de laatste bijeenkomsten tussen de Servische Orthodoxe kerk en Pax Christi Internationaal en anderen is een voorstel gedaan om een gezamenlijke poging te ondernemen om de gebombardeerde moskee in Banja Luka weer op te bouwen. Bovendien is Pax Christi intensief betrokken bij een dialoog tussen (orthodoxe) Serviërs en (islamitische en katholieke) Kosovaren.

Sudan

Sudan wordt sinds de militaire coup in 1989 door Islamisten van het Nationaal Islamitisch Front gedomineerd en geregeerd. De kritiek op de mensenrechtensituatie, de steun tijdens de Golfoorlog aan Saddam Hoessein, de vermeende betrokkenheid bij internationaal terrorisme hebben het land in een politiek isolement gebracht. De media portrette-

ren de sinds 1983 voortdurende burgeroorlog vooral als een religieuze oorlog tussen het arabische Islamitische noorden en het Afrikaanse christelijke zuiden van Sudan. Naar het oordeel van Pax Christi is ook hier sprake van een stereotype simplificatie. Sudan is een multi-religieus, multi-etnisch en multi-cultureel land. Het is ook een geweldig uitgestrekt land. De afstand tussen de noord- en zuidgrens is gelijk aan de afstand tussen Amsterdam en Moskou.

Elke regering in een zo pluriform en uitgestrekt land zal zoeken naar een bindende factor. De Islam is voor het Islamitische gedomineerde land zo'n bindmiddel. De huidige regering wil echter met alle geweld een uniforme identiteit gebaseerd op de Islam opleggen aan alle Sudanese, ongeacht hun culturele en religieuze achtergrond. In een van oorsprong pluriforme samenleving leidt dit onherroepelijk tot intoler-

antie en repressie waarvan Christenen het slachtoffer zijn, maar zij niet alleen. Sterker nog, de meerderheid van de Sudanese moslims steunt de interpretatie van het Nationaal Islamitische Front niet en lijdt evenzeer onder deze repressie. Tragisch genoeg leidt de Islamisatie, ingezet om tot een nationale uniforme identiteit te komen, juist tot separatistische tendensen en opleving van andere identiteiten waarvan de Christelijke.

De Islam is niet de enige oorzaak, en zeker geen hoofdoorzaak van de oorlog. Toch wordt religie door alle betrokken partijen, in noord en zuid, gebruikt om internationale steun te mobiliseren. Simplificaties in de media komen daarbij goed van pas. Het gevaar is echter dat daardoor het zicht op de complexiteit van het probleem belemmerd wordt hetgeen het zoeken naar politieke oplossingen bemoeilijkt. Waar religies conflicteren, klinkt de roep om interreligieuze dialoog. Ook in Sudan is dat het geval. De Sudanese regering toont zich een warm voorstander van een dialoog met de Wereldraad van Kerken en het Vaticaan. Vooralsnog lijkt deze dialoog vooral gericht op het doorbreken van het internationaal isolement. De voort-

durende repressie van religieuze minderheden voedt het cynisme onder de lokale Christelijke kerken. Politieke manipulatie van de interreligieuze dialoog vormt een werkelijk gevaar voor het noodzakelijke gesprek tussen de wereldgodsdiensten. Het steunt Pax Christi ook in haar visie dat dialogen niet vrijblijvend zijn en nauw verbonden moeten worden met de politieke realiteit.

Genuanceerde beeldvorming

Wellicht geven beide voorbeelden enig zicht op de opstelling van Pax Christi. Noch de Islam noch het Christendom als zodanig zijn tegen de mensenrechten. Niettemin zullen mensen of groepen deze religies gebruiken ter legitimering van hun politiek handelen. In de praktijk komt het erop neer dat we binnen beide religies de groepen proberen te vinden die strijden tegen de mensenrechtenschendingen en we kritiseren de groepen die de rechten van de mensen niet respecteren, of die nu in Nederland, Tel Aviv, Karthoum, Bogota of Kabul wonen. Op deze wijze hoopt Pax Christi tevens een bijdrage te leveren aan een genuanceerdere beeldvorming over de Islam hier in Nederland.

Dialogo is al heel lang één van de sleutelwoorden van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV). In de jaren zeventig/tachtig was het IKV betrokken bij dialoog in Oost-Europa. Dialoog met onafhankelijke en 'dissidente' groepen in Oost-Europa om gezamenlijk met hen een weg te vinden uit de Koude Oorlog en de tweedeling in Europa te boven te komen. Ook voerden we dialoog met officiële vredesraden, niet in het minst om de stemmen van degenen die niet gehoord mochten worden, de onafhankelijke groepen, daar te laten doorklinken. Soms lukte het ook om beide partijen rond één tafel te krijgen. Na het uitbreken van de oorlog in voormalig Joegoslavië werden daar in samenwerking met lokale en regionale groepen dialoogprojecten opgezet in de vorm van 'ronde-tafel-gesprekken' waaraan verschillende partijen meededen. Ook hier weer om wegen te vinden en mogelijkheden te zoeken die het einde van de oorlog zouden bespoedigen en een rechtvaardige vrede konden helpen bewerkstelligen.

Nog steeds is dialoog één van de belangrijkste instrumenten om een duurzame vrede te bewerkstelligen, of het nu in de Kaukasus is tussen de verschillende bevolkingsgroepen, of in voormalig Joegoslavië tussen verschillende religies.

Uit de veelheid van projecten van het IKV, die allemaal op één of andere manier iets met dialoog te maken hebben, hebben we er twee uitgekozen om hier nader voor te stellen. Beide projecten die ook in hun naam dialoog hebben staan: de Euro-Arabische dialoog van onderop (EAD) en de Summerschool for Interconfessional Dialogue and Understanding (SIDU). Ze geven veel aandacht aan de interreligieuze dimensie en de Islam.

EURO-ARABISCHE DIALOOG VAN ONDEROP

Janneke Houdijk en Wim Bartels - Projectmedewerkers EAD

In Nederland is in 1994 het project "Euro-Arabische Dialoog van onderop" (EAD) van start gegaan. Het is een samenwerkingsproject van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), Pax Christi en het Nederlands Centrum voor Buitenlanders (NCB). Het EAD-project wil tussen groepen uit de bevolking van de Arabische wereld en Europa een veelheid van samenwerkings- en dialoogrelaties laten ontstaan. Het kiest daarbij voor de opbouw van relaties vanuit de 'civil societies', het netwerk van niet-gouvernementele organisaties en initiatieven dat in sterk wisselende mate bestaat in de betrokken landen en

waarvan het bestaan en de vitaliteit tevens door het project wil worden bevorderd. Een bijzondere plaats wordt hierbij ingeruimd voor initiatieven vanuit de Arabische migrantenbevolking van Europa, zodat de verschillende samenwerkings- en dialoogprojecten steeds worden uitgevoerd in een zgn. driehoeksformule: d.w.z. met Arabische, autochtoon- en allochtoon-Europese participatie. Binnen deze opzet lag het voor de hand in de eerste tijd de nadruk te leggen op relaties met die Arabische landen, waaruit de meeste migranten naar Nederland kwamen: Marokko, Tunesië, Egypte en Palestina.

Het is de uiteindelijke doelstelling van het EAD-project om binnen en door zulke concrete samenwerkings- en dialoogprojecten de spanningen die tussen genoemde bevolkingsgroepen bestaan bespreekbaar en hanteerbaar te maken, om zo naar aanzetten te zoeken tot gelijkwaardiger en constructiever samenleven. In het werk wordt de nadruk gelegd op projecten van vrouwen (met invalshoek gezondheidszorg), jongeren (vanuit vragen rondom werkloosheid en onderwijs), gemeentelijke overheden (vanuit twinings-constructies) en interreligieuze dialooggroepen (vanuit de vraagstelling naar de mogelijke bedreiging van de eigen identiteit). Deze keuze wordt gemaakt om grotere groepen mensen dan tot nu toe te kunnen bereiken en activeren mede door het gebruik maken van levensnabije en laagdrempelige probleemstellingen.

Het kader van het EAD-project als geheel vormt, conform de genoemde doelstelling, de vraag naar de sociaal-economische, cultureel-religieuze en politieke voorwaarden van intercultureel en democratisch samenleven en van ontwikkeling en vrede in beide regio's. Zo'n omvattend kader vraagt natuurlijk wel om een voortdurende toespitsing in de vraagstelling die de veelheid van deeltereinen en projecten kan inspireren en verbinden. Daarover straks meer.

Waarom hebben we dit project gestart?

In de huidige beeldvorming binnen de Westelijke wereld tekent zich een groei af van de angst voor de islamitische, en wel in het bijzonder de Arabisch-islamitische wereld. De Golfoorlog van 1990/91 maakte in Nederland (het Westen) veel geluiden in die richting los. In de straten van de Arabische steden echter, ook van landen die toen door hun regering bij de Westelijke alliantie waren gevoegd, demon-

streerden de bevolkingen tegen de ongebruikelijke felheid waarmee de wereld ten strijde trok tegen een Arabisch land. In beide delen van de wereld groeit de roep om exclusieve culturele (en religieuze) identiteit.

Het gaat dus niet goed met de verhouding tussen de Westelijke en de Arabisch-Islamitische wereld. Zowel waar het die beide delen van de wereld betreft, als waar het gaat om de daaraan verwante bevolkingsgroepen (en machts- en cultuurpatronen) binnen beide regio's. In meerdere landen van het Midden-Oosten en van Noord-Afrika ontstaat bovendien bijna burgeroorlog nu enkele stromingen en organisaties binnen de zogenoemde Islamisten daar streven naar de (soms gewelddadige) invoering van een, in hun ogen, pure islamitische staatsvorm.

In de Westelijke wereld ziet men zelden de verbinding tussen deze ontwikkeling en de frustraties onder de Arabische bevolkingen over de ontwikkeling van de armoede en de uitzichtsloosheid onder de regimes van hun meestal door het Westen gesteunde heersers. De Golfoorlog en de verslechtering van de economische situatie, die vooral onder de jongere generatie massawerkloosheid veroorzaakt, gaf zodoende nieuw voedsel aan Islamitische groepen voor het volgen van een anti-Westerse koers.

In het Westen groeit het vijandbeeld ten aanzien van de Arabische wereld. Beelden van het 'islamitisch gevaar' worden met enige graagte gehanteerd om het beeld van een gevreesde bedreiging van buitenaf te kunnen oproepen en te combineren met een nog meer gevreesde bedreiging van binnenuit.

Wat hebben we gedaan sinds de start van het project?

Er is gewerkt aan een aantal concrete en structurele projecten, zoals:

* scholenuitwisselingen met Palestijnse

scholen op de Westelijke Jordaanoever, in de Gazastrook en met scholen in Marokko

* een samenwerkings- en uitwisselingsproject van Nederlandse en Palestijnse journalisten/opleidingen en mediacentra

* uitwisselingen tussen Nederland en Marokko en Nederland en Palestina op het terrein van de gezondheidszorg

* het opzetten van stedenbanden tussen Nederland, de Noord-Afrikaanse regio en Palestina om contacten en samenwerking op lokaal vlak te stimuleren.

Daarnaast hebben we een aantal bijeenkomsten georganiseerd.

* Zo vond er van 19 tot 26 augustus 1995 in Nederland een jongerenontmoeting plaats, waaraan 10 Nederlandse, 10 Marokkaanse en 10 Marokkaanse migrantenjongeren deelnamen. De groep kreeg een informatief programma aangeboden met daarbij ook aandacht voor cultuur en ontspanning. Oogmerk van het programma was het bevorderen van het contact en de dialoog tussen deze drie categorieën van jongeren. Bijzonder onder de aandacht kwamen vraagstukken van wederzijdse beeldvorming en multicultureel samenleven, arbeidsmarkt en werkloosheid, het functioneren van democratie, de rol van religie en kerkgenootschappen en de verhouding man/vrouw. Deze onderwerpen vormden de gesprekstof voor diverse groepsdiscussies.

Als vervolg op deze ontmoeting is een commissie gevormd met een aantal jongeren, die wil meedenken over en meewerken aan voortzetting van de dialoog tussen jongeren. Een soortgelijke ontmoeting als in Nederland zal in 1996 plaatsvinden in Marokko.

* Van 24 tot 26 november 1995 heeft in Nederland een interreligieuze ontmoeting plaatsgevonden over het thema

'Bedreigde identiteit; crisis en perspectief'. Daaraan hebben deelgenomen moslims en christenen uit Marokko, Tunesië en Egypte en Nederland, inclusief migranten uit de genoemde landen die in Nederland wonen.

Gespreksonderwerpen van deze ontmoeting waren identiteit en de vraag 'herkennen we elkaars bezorgdheid om de identiteit en wellicht elkaars gevoel van bedreigdheid?' Verder werd er tijdens de bijeenkomst gesproken over de vraag of moslims en christenen gemeenschappelijke waarden en belangen hebben. Eén van de terugkerende thema's was de rol van de economie. Tenslotte werd er stilgestaan bij de gemeenschappelijke inzet en plannen voor de toekomst. Benadrukt werd dat twee vormen van dialoog elkaar moeten aanvullen: op intellectueel niveau, maar ook 'down to earth', dus aan de basis, in plaatselijke dialooggroepen waar christenen en moslims elkaar ontmoeten.

* Tenslotte: van 14-17 december 1995 vond in Casablanca de derde grote internationale bijeenkomst plaats van het EAD-project. Onder de titel "De civiele samenleving en de Euro-Arabische dialoog" vonden er twee publieke bijeenkomsten plaats, bijgewoond door 300 mensen, en enkele workshops van 100 genodigden uit 13 landen van Europa en de Arabische wereld. Ook hier weer maakten Arabische migranten in Europa, een derde deel uit van de aanwezigen. In de workshops werden plannen besproken voor dialoogprojecten van jongeren, vrouwen, tussen steden en op het interreligieuze vlak.

Spanningsvelden

Binnen het project worden we geconfronteerd met een aantal spanningsvelden.

In de eerste plaats is daar de spanning

tussen enerzijds het zijn van een solidariteits netwerk van groepen en personen die elkaar willen helpen in hun inzet voor gedeelde waarden en doelstellingen en anderzijds het nastreven van de dialoog. We proberen daarmee zo ver mogelijk te reiken naar hetgeen juist anders is en ons vreemd.

Een tweede spanningsveld is dat tussen werken van onderop en van bovenaf. Het gaat hier niet zozeer om een tegenstelling, maar veeleer om een inzet en een keuze in methodiek.

Vervolgens is er sprake van een spanningsveld tussen de beweging die je wilt veroorzaken of, met andere woorden de "massa" die je wilt maken door het leggen van velerlei dialoog- en samenwerkingscontacten en de behoefte en noodzaak om met elkaar thematische discussies aan te gaan. Zeker waar zulke discussies pijnlijk of controversieel zijn, of buiten de (politiek) orde liggen. De door ons gemaakte keuze voor terreinen van uitwisseling en samenwerking als gezondheidszorg, werkloosheid, interculturele en internationale elementen in onderwijs en de relevantie van (onze) godsdienst voor het samenleven, heeft zeker met dit spanningsveld te maken.

Tenslotte nog het spanningsveld lokaal/nationaal versus internationaal. Ook op dit punt wordt de spanning die tussen deze aspecten van het project kan optreden bewust aangegaan. Ieder (deel)-project willen we trachten op te zetten in een driehoeks-werkverhouding van Nederlanders, partners in een Arabisch land en de in Nederland levende migranten uit dat betreffende land. We hopen daarmee zowel het internationale als het nationale c.q. het lokale element in de Euro-Arabische dialoog uit de verf te laten komen.

Plannen nabije toekomst

In de komende maanden willen we veel tijd steken in het opnieuw benaderen van NGO's die de tijdens de bijeenkomsten gesuggereerde projecten en activiteiten ook kunnen waarmaken. Op die manier willen we bredere groeperingen van de bevolking bij de Euro-Arabische dialoog en samenwerking betrekken en zelf tot dragers maken van zulke programma's.

In maart willen we een bijeenkomst organiseren met alle op dit moment direct betrokkenen bij het EAD-project om een aantal suggesties concreet uit te werken.

Ten aanzien van het deelterrein 'vrouwen en gezondheidszorg' willen we een bijeenkomst organiseren samen met één van onze partners in Nederland, om de mogelijkheden op dit deelterrein verder uit te diepen en uit te werken.

De jongeren gaan zich bezighouden met de vervolgentmoeting deze zomer in Mohammedia (Marokko).

Voor de internationale coördinatie is een internationaal comité samengesteld dat in april in Tunis bij elkaar komt. Het zal zich ook richten tot de Europese Commissie in Brussel voor een verdere financiële ondersteuning van het project. Als "Civil-society"-project spoort het immers met de oproep van de Europese Unie en de mediterrane regeringen om meer programma's te ontwikkelen voor en door de burgers zelf. Op het terrein van de stedenbanden willen we een bijeenkomst organiseren met een aantal actieve gemeenten om de mogelijkheden ten aanzien van stedenbanden verder uit te werken.

In het najaar willen we een thematische bijeenkomst organiseren over de sociaal-economische dimensie van de Euro-Arabische dialoog. Daarbij willen we de vraagstelling van het EAD-project als geheel, waarin hierboven al sprake was, nader ontwikkelen en uitwerken. Wij

zullen ons daarbij richten op de problematische kanten van het vrije markt-denken dat zo dominant de verhoudingen tussen Europa en de Arabische wereld ("vrijhandelszone in 2010") en tussen de bevolkingsgroepen is gaan beheersen. Hoe staat het daarbij met de politieke en sociale rechten? Welke conflicten dienen zich daarbij aan en welke groepsvorming ontwikkelt zich daarbij (Sociaal-economische marginalisering,

nieuwe politiek, religieuze tendenzen, etc.)?

Om- indachtig naam en opzet van ons project - ook deze thematische uitdieping "van onderop" te houden, willen wij de betrokkenen bij onze verschillende uitwisselings- en dialoogprojecten uitnodigen bijdragen te leveren op hun eigen gebied en vanuit hun persoonlijke ervaring.

EAD: ENKELE VLAAMSE IMPRESSIES

Simon Lambregs, Genk (B.)

Samen met de Nederlandse Stichting voor Euro-Arabische Dialoog tussen de burgers (EAD), de Marokkaanse Mensenrechten Organisatie en gemeentelijke instanties van Maarif-Casablanca vond Pax Christi Vlaanderen het belangrijk dat de dialoog tussen Europeanen en Arabieren niet aan staten en regeringen alleen overgelaten wordt. Het is belangrijk om er aan deel te nemen, zeggen de Vlaamse Pax Christi-deelnemers in hun verslag in hun tijdschrift Pax Christi Koerier (1e nummer 1996).

Daniël van Dael, algemeen secretaris PC-Vlaanderen, Katrien Alexander, werkgroep Pax Christi voor Euro-Arabische contacten en interreligieuze dialoog en Rie Reynaerts, die in basiswerk met vrouwen staat, geven in hun impressies verschillende uitzichten weer van de stand van zaken van deze dialoog. Wat hen bij de jongeren opviel was het grote verschil van visie tussen de jonge Arabische migranten in Europa en de jongeren van de Mahreblanden zelf: de denkpatronen, zegt Daniël van Dael, lopen duidelijk uit elkaar. In de

vrouwengroep bleek de trots en de natuurlijke zelfverzekerdheid van de Palestijnse vrouwen, als resultaat van hun vrijheidsstrijd, zegt Bie Reynaert. Opvallend was ook dat de Mahrebijsne vrouwen nood hadden aan deze ontmoeting met elkaar en met de Europese vrouwen. Alle vrouwen onderlijnen ook graag dat de juridische tradities inzake familie- en huwelijksrecht niets met de eerste oorspronkelijke islam te maken hebben, maar mannelijke interpretaties zijn van koran-voorschriften. De moeilijkste van de vier gespreksgroepen was de werkgroep interreligieuze dialoog volgens Karin Alexander. De verschillende moeilijkheden in de gesprekken, de monologen, de verschillende inzichten gaven haar de bevestiging dat de dialoog van de volkeren rondom het Middellandse Zeebekken belangrijk is, en dat de moslims die naar Europa migreerden moeten gesteund worden in hun inzet om hun gemeenschappen in de hartlanden van de islam te openen voor meer dialoog.

In de verschillende werkgroepen werden

voorstellen op tafel gelegd om de echte samenwerking tussen burgers te bevorderen. Pax Christi Vlaanderen, dat de laatste jaren met andere Europese Vredesbewegingen zijn aandacht vestigt

op de islam vanuit het uitgangspunt van de mensenrechten, lijkt dit een belangrijk middel om de dialoog tussen de beide zijden van de Middellandse zee op gang te brengen.

SIDU: SUMMERSCHOOL FOR INTERCONFESSIONAL DIALOGUE AND UNDERSTANDING

Ernst Kokke - deelnemer aan een aantal zomerscholen

SIDU staat voor Summerschool for Interconfessional Dialogue and Understanding (Zomerschool voor inter-religieuze dialoog en verstandhouding). Het idee van SIDU ontstond tijdens een door de Helsinki Citizens' Assembly (HCA) georganiseerde ronde-tafel discussie over democratie en interetnische verhoudingen. Deze discussie vond in 1992 plaats in de stad Novi Pazar in de Sandzak-regio, een voornamelijk door Moslims bewoond gebied op de grens van Servië en Montenegro. Een aantal aanwezigen stelde voor een oecumenische zomerschool te organiseren ter bevordering van interreligieuze verhoudingen en samenwerking. Naar hun mening zou een dergelijke zomerschool een belangrijke bijdrage vormen aan vrede en integratie op de Balkan.

Het doel van SIDU is helpen voorwaarden te scheppen voor een hernieuwde dialoog over etnische, religieuze en politieke grenzen heen en het bevorderen van etnische en religieuze tolerantie in voormalig Joegoslavië. Bovendien is SIDU bedoeld als een steun in de rug voor lokale vredesorganisaties en vredesactivisten. SIDU heeft een eigen bestuur. Het is een samenwerkingsproject van

het IKV, de HCA (een internationale vredesorganisatie met afdelingen in vrijwel alle landen in Europa) en een aantal lokale organisaties.

De beoogde doelgroep van SIDU bestond uit studenten theologie, geschiedenis, politicologie en sociologie en vredesactivisten, zowel uit de Balkan als uit West-Europa. SIDU richt zich dan ook niet uitsluitend op de dialoog tussen moslims en christenen. Het programma van de zomerschool bestaat hoofdzakelijk uit colleges en discussies over onderwerpen als de rol van religie in natievorming en nationalisme, verschillende opvattingen over natie en staat, de positie van minderheden, democratie en 'civil society'. Daarnaast worden ontmoetingen met de lokale gemeenschap (o.a. politiek, kerken en moskeeën) en recreatieve excursies georganiseerd. Er is bewust voor gekozen om SIDU te laten plaatsvinden in een multi-etnisch en multi-religieus gebied waar spanningen tussen de diverse etnische/religieuze groepen bestaan. Hierbij wordt gehoopt dat SIDU door contacten met de lokale gemeenschap wederzijds vertrouwen en samenwerking tussen de lokale groepen zou kunnen bevorderen.

Drie jaar SIDU

Inmiddels heeft SIDU driemaal plaatsgevonden, in 1993 in Novi Pazar en Sjenica (Servië), in 1994 in Struga (Macedonië) en in 1995 in Ulcinj (Montenegro). De eerste zomerschool is slechts ten dele geslaagd omdat het initiatief werd tegengewerkt door de klein-Joegoslavische autoriteiten. Dat betekende dat de meeste buitenlandse deelnemers en docenten geen visa kregen. Bovendien werd het initiatief fel bekritiseerd in de nationalistische Servische pers.

Dergelijke problemen ontstonden niet bij SIDU-2 in Macedonië. De deelnemers kwamen uit alle republieken van voormalig Joegoslavië (behalve Bosnië), Bulgarije, Roemenië, Griekenland, Turkije, Nederland en Groot-Brittannië. De school kreeg de medewerking van zowel de Macedonisch-Orthodoxe Kerk als de Islamitische gemeenschap. De medewerking van de Macedonisch-Orthodoxe Kerk beteken-

de echter dat de Servisch-Orthodoxe Kerk, die in conflict is met de Macedonisch-Orthodoxe Kerk, het initiatief niet wilde steunen en dus geen Servische theologiestudenten liet deelnemen. Verdere contacten met de lokale gemeenschap bleven beperkt tot de politieke partijen in Struga en waren geen succes. Het conflict in Struga tussen de Albanees-Macedonische en de Slavisch-Macedonische partijen bleek sterk gepolariseerd en pottekijkers waren eigenlijk niet welkom. De contacten tussen de studenten onderling waren uitstekend. Van spanningen tussen 'traditioneel vijandige nationaliteiten' was nauwelijks sprake. Het programma beviel het grootste deel van de studenten goed en een aanzienlijk deel van hen wilde een volgende keer weer deelnemen. Een aantal van de contacten tussen de deelnemers is na afloop van de zomerschool voortgezet.

Bij SIDU-3 in Montenegro werd het programma verbeterd. De discussie-

groepen werden verkleind en begeleid door een mentor, hetgeen de kwaliteit en levendigheid van de discussies ten goede kwam. Bovendien waren de contacten met de lokale gemeenschap anders opgezet dan het voorgaande jaar. Wederom verleenden de religieuze gemeenschappen hun medewerking (in Montenegro bestaand uit de Servisch-Orthodoxe Kerk, de Rooms-Katholieke Kerk en de Islamitische gemeenschap), maar contacten met de lokale politiek werden dit jaar vervuild voor bezoeken aan lokale humanitaire hulporganisaties en aan een vluchtelingenkamp. Helaas waren de studenten ditmaal minder evenwichtig verdeeld over de diverse landen en nationaliteiten. Er waren deelnemers uit Kroatië, Montenegro, Servië (inclusief Kosovo en Vojvodina), Macedonië, Griekenland, Turkije, Roemenië, Groot-Brittannië, Nederland, Italië en zelfs het Servische deel van Bosnië, maar niet uit andere delen van Bosnië, Slovenië en Bulgarije. Ook nam slechts één Kroatische student deel. Ook dit jaar waren de contacten tussen de studenten uitstekend en waren er nauwelijks spanningen. Terugkijkend op drie jaar SIDU zijn de ervaringen tamelijk positief. SIDU brengt jongeren bijeen die elkaar anders niet zo snel zouden ontmoeten. Zo bleken veel Servische en Macedonische deelnemers een nogal uitgesproken, stereotype beeld te hebben van Albanese in Kosovo, zonder daar ooit geweest te zijn en zonder Albanese te kennen. Alleen al de ontdekking dat veel Albanese leef-

tijdgenoten zich met grotendeels dezelfde dingen bezighouden als jongeren in Belgrado of Skopje brengt belangrijke nuances aan in de stereotype beelden.

Vergelijking met de Nederlandse situatie

De situatie op de Balkan is slechts in beperkte mate vergelijkbaar met die in Nederland. De situatie op de Balkan is veel sterker gepolariseerd dan in Nederland. De moslims op de Balkan worden, onder invloed van het toenevende nationalisme, door niet-moslims geassocieerd met de onderdrukking die plaatsvond onder Ottomaanse overheersing en met veronderstelde Turkse geopolitieke ambities op de Balkan.

Wel vergelijkbaar is dat de religieuze identiteit van moslims veelal sterk verbonden is met hun etnische identiteit, dat de verschillende religieuze en etnische groepen grotendeels langs elkaar heen leven met wederzijdse vooroordelen als gevolg en dat de beeldvorming rond moslims sterk wordt bepaald door Islamitisch-fundamentalistische bewegingen buiten de regio.

Uit de ervaringen met SIDU kan in ieder geval de conclusie getrokken worden dat het met elkaar in contact brengen van mensen uit de verschillende groepen (zoals de Euro-Arabische Dialoog dat ook doet) een belangrijke eerste stap kan vormen in de dialoog en in het afbreken van vooroordelen.

DE VREDESBEWEGING EN DE DIALOOG: EEN NABESCHOUWING

Gé Speelman, Wim Bartels en Janneke Houdijk

Aanpak:

overeenkomsten en verschillen

Het lijkt ons goed aan het slot van dit themadeel van Begrip enkele observaties en conclusies te formuleren.

Gemeenschappelijk in de aanpak van de kant van de vredesbewegingen van de interreligieuze dialoog tussen christendom en islam is het feit, dat ze deze willen voeren binnen een concrete maatschappelijk-politieke context. Dit doen ze natuurlijk omdat religie meestal slechts één van de aspecten van tegenstellingen en conflicten is, maar dit doen ze ook zonder scrupules, omdat ze van mening zijn dat ook de interreligieuze dialoog zelf daarbij gebaat is. Ervaringen bevestigen dit gevoel.

Verder zijn er ook verschillen in aanpak te bespeuren.

Binnen het EAD-project is de invloed van het IKV speurbaar. Er wordt gekozen voor een brede categoriale aanpak (vrouwen, stedencontacten, jongeren, groeperingen die zich met interreligieuze dialoog bezighouden) en voor een aanpak 'van onderop', d.w.z. vanuit de civiele samenlevingen. Hier en daar zien we analogieën met de aanpak van de 'ontspanning van onderop', die tussen Oost en West tijdens de Koude Oorlog werd gepraktiseerd. In de projectbeschrijvingen van EAD werd dan ook aanvankelijk gewag gemaakt van een wenselijk 'CSCM-proces (de term is van enkele Arabische en Europese politici tijdens en meteen na de tweede Golfoorlog van 1990/91). Net zoals in het Helsinki-proces (CSCE: Conference on Security and Cooperation in

Europe) zou een alomvattend proces van ontwapening, samenwerking en mensenrechten moeten worden opgezet tussen Europa en de Arabische en mediterrane wereld ("CSCM"). Hoewel de recente ministersconferentie in Barcelona (november 1995) tussen Europese Unie en mediterrane landen iets van deze opzet heeft waargemaakt, heeft het EAD-project uiteindelijk gekozen voor een beperkter politiek-culturele aanpak, waarin Arabische migranten die in Europa leven een grotere rol kunnen spelen en de multiculturele samenleving centraler staat in de probleemstelling. Toch herkennen we in de EAD-aanpak nog steeds de nadruk op de civiele samenleving, de strategische en tactische overwegingen om grotere groepen mensen bij de dialoog te betrekken en de behoefte af en toe van onderop pressie te genereren op de respectieve politieke overheden.

Het SIDU-project ligt tegen deze aanpak aan, hoewel deze ambities minder worden uitgesproken en meer het vormingswerk-aspect wordt uitgewerkt t.b.v. dialoog en multicultureel samenleven in spanningsgebieden.

Bij Pax Christi wordt daarentegen meer een keuze gemaakt voor de behandeling van enkele concrete conflicten (met name het Israëliësch-Palestijnse conflict en de Soedan). Men ziet daarin een betere garantie voor een concrete en "contextuele" uitwerking van de interreligieuze dialoog. Scherper kan dan worden nagegaan en aangegeven welke rol en functie religieuze verschillen krijgen en waar deze vooral legitimatie zijn van andersoor-

tige conflicten. Ook binnen EAD, waarin Pax Christi partner is, pleit deze beweging voor iets meer van een dergelijke aanpak, die in eigen publicaties intussen vaker werd aangeduid met de term 'reizigers voor vrede': d.w.z. bezoek aan enkele conflictgebieden, dialogeren, bemiddelen.

Tenslotte: In Nederland is ook een stichting IDF (International Dialogues Foundation) werkzaam, waarmee zowel IKV als Pax Christi nauwe contacten onderhouden. Deze Stichting houdt zich sinds enkele jaren bijzonder bezig met de Arabisch-Islamitische wereld. IDF zoekt de dialoog in het bijzonder met de 'opinionleaders', sinds enige tijd vooral binnen de 'traditionele Islam' (inclusief de islamisten) met inbegrip van de politieke leiders daarvan. Bijeenkomsten krijgen zo vaak een meer besloten karakter en leiden soms tot een vorm van alternatieve diplomatie.

Hoewel de verschillen tussen de genoemde projecten en hun aanpak soms tot onderlinge discussies leiden, zien de projecten evenzeer de noodzaak en het nut van goede onderlinge afbakening, rolverdeling en wederzijdse aanvulling. In een gevormde coördinatiegroep zitten dan ook vertegenwoordigers van de verschillende projecten, teneinde deze afstemming geregeld uit te werken.

Praten met Islamisten?

Onder deze titel werd in het begin van 1995 in de Nederlandse pers een discussie gevoerd, die direct raakt aan het dagelijkse werk van alle bovengenoemde dialoogprojecten. Het is hier nu niet de plaats uitvoerig op deze discussie in te gaan. Wel kan opgemerkt worden dat de hier genoemde projecten deze contacten en dialoog niet uit de weg willen gaan, al was het maar om recht te doen aan de werkelijkheid waarmee we te maken hebben. EAD, Pax Christi en SIDU

benadrukken echter vaak dat ze niet politiek willen worden (ge)(mis)bruikt in ontmoetingen en contacten, waarin godsdienst slechts als legitimatie dient van machtsaanspraken en -strategieën. Ze kiezen er daarom meestal voor niet met de (politieke) leiders van islamistische bewegingen te overleggen, maar eerder met de velen die zich aangetrokken voelen tot - en zoeken naar - een Islam die ook antwoord kan geven op hun vele maatschappelijke vragen en noden. De 'contextuele' benadering die zij allen voorstaan zal helpen te onderscheiden wie wie is. Ook is het belangrijk, zoals Pax Christi in zijn bijdrage doet, te benadrukken dat er 'een bodem' in de aan te gane dialoog moet liggen, d.w.z. een zekere overeenstemming over gemeenschappelijke uitgangspunten en waarden. Anders gezegd: de vraag is niet zozeer met wie je allemaal dialogueert, maar veeleer hoe je dit doet.

Dialoog van onderop?

We merkten al organisierend dat het lastig is in de Arabische wereld én in Nederland de 'echte basis' bij de dialoog te betrekken. Mensen die geïnteresseerd zijn in een georganiseerde soort dialoog en er tijd en energie voor uittrekken horen vaak bij 'het kader' van de samenleving. In de Arabische wereld bleek dat nog moeilijker te zijn, misschien omdat de 'civil society' (het maatschappelijk middenveld) daar anders is georganiseerd. De mensen die zich daar inzetten voor mensenrechtengroepen, vrouwenorganisaties, etc. hebben vaak een uitstekende opleiding en navent inkomsten. Ze weten soms nauwelijks wat er leeft in de sloppenwijken van hun eigen grote steden.

Op zichzelf is dat niet zo erg. Ook een dialoog tussen mensen die in hun eigen land tot het kader van de samenleving behoort is dringend gewenst. Door ste-

dentwinnings (=sterdenbanden) hopen we echter wel een breder publiek te kunnen bereiken. En ook binnen jongeren- en vrouwenprojecten bereiken we gelukkig mensen die (nog) niet tot enig establishment behoren.

Een tweede punt dat vooral in de conferentie in Casablanca van EAD naar voren kwam: voor de Arabische deelnemers daar was deze conferentie dé kans om eindelijk eens aan 'het Westen' te vertellen hoe zij over de onrechtvaardige verhoudingen dachten. De Nederlandse deelnemers zagen zichzelf echter veel minder als vertegenwoordigers van 'het Westen'. Dat leidde tot vaak moeizame discussies. Ook hierin komt het machtsverschil tussen Noord en Zuid weer tot uitdrukking.

Een derde leerpunt is dat het goed is aan te sluiten bij bestaande groepen, die het dialoogproces continuïteit geven.

Tenslotte blijkt het goed te zijn, al de verschillende deelprojecten een gemeenschappelijk thema te geven. Een thema bovendien dat vooral de sociale implicaties van de Euro-Arabische betrekkingen in het vizier helpt brengen, in het bijzonder in relatie tot de positie van daarin achterblijvende groepen.

Samenhang en samenwerking

Samenwerking heeft allereerst te maken met samenhang en vervolgens met goede afspraken. Vraagstellingen van vreedzaam en multicultureel samenleven verbinden de projecten onderling en leggen ook de verbindingen met vele al bestaande initiatieven en platforms voor interreligieuze dialoog. Zo lopen gelukkig ook inmiddels de feitelijke ontwikkelingen en relaties. EAD, Pax Christi en IDF halen hun raad bij mensen die de Arabische wereld en de Islam goed kennen. Witte paters en enkele bisschoppen in de Maghreb bijv. werden vanaf het begin betrokken bij de "Euro-

Arabische dialoog van onderop" en gaven hun adviezen. Ook in Nederland zien we zulke vormen van samenwerking met de Islam-bureaus van de kerken en instanties en groepen die zich met de dialoog Christendom-Islam bezighouden. En wat zouden de dialoogprojecten vanuit de vredesbeweging zulke instanties en groepen kunnen bieden? Het lijkt ons een goede suggestie om vanuit de hierboven beschreven projecten ook af en toe aan deze instanties en groepen een aanbod te doen in de vorm van een bezoek van gasten vanuit hun netwerk binnen de Arabische wereld. Deze kunnen via spreekbeurten op hun beurt een positieve impuls geven aan de interreligieuze dialoog (+ groepen) hier ten lande. Ook inhoudelijk hebben we elkaars expertise nodig. Binnen het EAD-project wordt bijvoorbeeld gewerkt aan een vraagstelling voor een conferentie dit najaar in Amsterdam, die kan leiden tot het gemeenschappelijk thema voor het project, waarvan zoëven sprake was. De gedachten gaan uit naar een kritische reflectie op de export van de liberale democratie vanuit Europa en de V.S. naar de Arabische wereld. Wat zijn de positieve en wat de negatieve effecten daarvan? Hoe staat het met de sociale dimensie van dit proces? En - last but not least - wat hebben religies nog te zeggen en te bieden op dit vlak? Doen islamitische/islamistische bewegingen in de Arabische wereld wat christelijke bewegingen vroeger op dit punt in Europa deden? En is die rol nu in Europa uitgespeeld? Onder de gasten die wij willen uitnodigen hun kennis en ervaringen in te brengen hopen wij ook op vele lezers van 'Begrip'.

Gé Spielman
Wim Bartels
Janneke Houdijk

BEELDEN VAN DE ISLAM BIJ CALVIJN

Dr Jan Slomp

Door de komst van ongeveer 7 miljoen moslims naar West Europa heeft de bestudering van de islam een extra stimulans gekregen. In dit verband is het ook interessant om de eigen geschiedenis nog eens opnieuw te bezien, met de vraag hoe Europese denkers vroeger over de islam dachten en schreven.

In 1984 heb ik in Begrip geschreven over Luther en de islam. De aanleiding om over Calvijn een soortgelijke studie te maken werd geboden door een conferentie over Christian-Muslim Encounters ter gelegenheid van het afscheid van Prof Willem Bijlefeld in juni 1990 in Hartford in de Verenigde Staten. Het hier volgende artikel is een verkorte Nederlandse versie, zonder de wetenschappelijke verantwoording, van mijn bijdrage aan die conferentie.

Anders dan Luther of Erasmus heeft Calvijn geen enkel speciaal geschrift aan de islam of de moslims gewijd. Over zijn uitlatingen over "Turken", de verzamelnaam voor moslims in zijn tijd, kwam ik na veel zoeken slechts twee vroegere studies tegen en wel van Jacques Pannier (1937) en Robert White (1984). Pannier schreef een prachtig maar niet volledig, zo bleek mij geleidelijk, overzicht, waaraan ik veel had. Robert White schreef over een deel-onderwerp: "Castellio against Calvin: The Turk in the Toleration Controversy of the Sixteenth Century." Mij was reeds gebleken dat verwijzingen naar Turken vanaf zijn eerste boek, de beroemde Institutie tot praktisch zijn laatste preek voorkomen. Toen ik de 59 delen van zijn Opera Omnia quae supersunt ("Verzamelde Werken", in de tekst afge-

kort met CO) en de vijf tot nu toe verschenen delen van de Supplementa Calviniana (in de tekst SC) met preken via het register stelselmatig doorzocht, kwam ik enkele honderden verwijzingen tegen. Ik gooide mijn net bij het zoeken zo wijd mogelijk uit. Die verwijzingen heb ik systematisch geordend. Wanneer de preken of geschriften duidelijk gedateerd waren heb ik de datum vermeld. Daarbij bleek mij dat er geen of nauwelijks progressie zat in het denken van Calvijn over de islam en de moslims. Met andere woorden wat hij in 1536 schreef komen we eindeloos herhaald en nauwelijks gewijzigd of verdiept tot kort voor zijn dood tegen. Een systematische overzicht nivelleert derhalve geen nuances die in een chronologisch ordening van de teksten aan de dag zou kunnen treden. Uiteraard maak ik een uitzondering voor die uitlatingen, waarvan de datering belangrijk is omdat ze reacties bevatten op contemporaine gebeurtenissen.

Wanneer we de verzameling uitlatingen overzien dan valt op dat ze minder in zijn in het Latijn geschreven dogmatische geschriften voorkomen dan in zijn commentaren (in het Latijn en in vertalingen) en zijn Franstalige preken. In zijn preken (2400 zijn bewaard) figuren Turken als een dreigende grootmacht en de islam samen met jodendom en pausdom als standaard voorbeeld van een afgedwaalde, verblinde zoniet afvallige en zelfs valse religie, waartegen de gelovigen op pastorale wijze in bescherming moeten worden genomen. Om Calvijn geen onrecht te doen herinner ik aan deze pastorale bewoording, die wat

uit het gezicht raakte toen ik mijn "bevijsplaatsen" terwille van het systematisch overzicht wel uit hun verband moest rukken. Het hoofddoel van de te citeren commentaren en preken is namelijk nergens de Turken als zodanig bestrijden. Dat is een bijproduct. Deze laatsten komen slechts marginaal voor, maar ze horen niettemin tot de zeer werkelijke horizon van de belevingswereld van Calvijn en zijn tijdgenoten. Ze zijn niet weg te denken, zoals de golf oorlog figureerde in de preken en voorbeden in vele kerken in januari 1991 zo houden Turkse veroveringen Calvijn en zijn tijdgenoten bezig.

Historische context

Calvijn (1509-1564) was een tijdgenoot van de Ottomaanse sultan Suleiman I (1494 of 1495 tot 1566), die in Turkije als Kanuni= wetgever bekend werd en in het Westen de Schitterende wordt genoemd. Zijn persoonlijkheid domineerde de eeuw. Pas na de slag bij Lepanto, 1571, is het directe Turkse gevaar voor West Europa voorlopig geweken. Na de

slag bij Mohacs in augustus 1526 komt Hongarije grotendeels onder Turkse bezetting. Onder Suleiman's regering vond de eerste Ottomaanse poging Wenen te veroveren plaats (1529). West Europa was toen nog nauwelijks bekomen van de val van Konstantinopel in 1453. De Spanjaarden rechtvaardigden hun anti-joodse en anti-moslim maatregelen met een verwijzing naar het Turkse gevaar. Amerika was wel ontdekt maar nog geen machtsfactor. De protestanten waren een bedreigde kleine minderheid. Habsburg met Karel V was in opkomst. Frans I (1515-1547) zocht en kreeg hulp bij de Ottomanen tegen de keizer die hem van alle zijden bedreigde. Ook zocht hij heimelijk steun bij Lutherse vorsten. Aan diezelfde Frans I droeg Calvijn zijn Christianae Religiois Institutio (1536) op.

In 1534 stond Frans I toe dat een Turkse delegatie zich in Marseille ontscheepte om zich naar Parijs te begeven. Calvijn sprak daar schande van gezien het feit dat de koning zijn evangelische onderdanen geen vrijheid gunde maar aanpakte met de Turken, die hij als wrede, machtige vijanden ziet, zo blijkt in een brief aan Farel uit 1544 (OC 7,533). Op grond van een uitspraak in Calvijn's commentaar op Daniel 3:21 neemt Pannier aan dat de reformator Turken met eigen ogen heeft gezien, dit vanwege de nauwkeurige beschrijving van hun kleding (CO 40,630). Dit zou ook kunnen blijken uit een andere plaats (CO 36,613) waar Calvijn het heeft over de kammen op de helmen van de Turkse soldaten.

In 1532 schreef Karel V speciale biddagen tegens het Turkse gevaar uit. In 1541 neemt Bucer in Straatsburg dit gebruik als eerste protestant over. Op 24 oktober 1541 vragen predikanten in Genève aan het stadsbestuur om bidstonden te laten houden tegen de pest, die vele slachtoffers maakte en tegen het

Turkse gevaar. Van het gebed dat vier en een halve grote paginas beslaat in SC Vol. VI pagina XXVIII citeer ik een zin: "O Heer sta niet toe dat zij ten onder gaan over wie naar Uw heilige wil Uw naam is aangeroepen en dat de Turken, heidenen, papisten en andere ongelovigen zouden gloriëren door hun blasfemisch spreken over U."

In maart van datzelfde jaar had Calvijn een godsdienstgesprek meegemaakt in Regensburg tussen een Rooms-Katholieke en Protestantse delegatie op uitnodiging van Karel V. De laatste wilde een verbond tegen de Ottomanen en Frankrijk. "Regensburg" werd geen succes. De katholieke partij gaf geen millimeter toe. Dat Calvijn noch Karel V noch de Ottomanen vertrouwde bleek eerder in een brief aan Farel (Brief 158, Feb. 1539), waarin hij schreef dat sommige vorsten zo gek waren (mirabelle) legers te monstereën tegen de protestanten. "Gelukkig houden sommige wijze mensen hen daarvan terug. Je moet niet denken, schrijft hij zijn vriend, dat als de christenen elkaar gaan bestrijden, de Turken de gelegenheid niet zullen aangrijpen om van die onderlinge strijd te profiteren".

Op 31 juli 1543 schreef hij in een brief uit Straatsburg dat de Turken Duitsland van drie kanten willen binnenvallen (CO 11,599)! Calvijn is namelijk zo blijkt uit diverse uitlatingen onder de indruk van de militaire macht van de Turken, die volgens hem een tien keer zo groot leger op de been kunnen brengen als alle Duitse vorsten bij elkaar (CO 30,448 preek LXXXII over Samuel 23). In 1541 uit Calvijn zijn grote verontwaardiging in een geschrift tegen paus Paulus III die het had gewaagd te zeggen dat de protestanten gevaarlijker waren dan de Turken (CO 5,469). Hij dient de paus van replek en stelt dat deze inderdaad zelf een maatje is van de Turk voor zover beiden de heerschappij

van Christus niet erkennen. Vergat de paus dat alle christenen onder Turkse wet in verwoeste landen woonden (zie ook de preek over Deut. 20,16-20 op 22 dec. 1555)? "De Turken evenals de Romeinen vroeger, denken, dronken van succes en overwinningen als ze zijn, dat ze bij God meer in de gunst staan dan andere volken" (1554). "Ze gaan zover dat ze de leer van Christus beledigen. Maar hun overwinningen zijn niet altijd een zegen" schrijft hij in 1559, zonder een specifieke overwinning te noemen. Misschien doelde hij op het feit dat een Turkse vloot de kust van Apulië verwoest had (brief aan Melancton van 5 september 1557).

Calvijn denkt dat christenen onder Turks bewind geen vrijheid hebben het avondmaal te vieren (SC Vol.I 441,14 23 sept. 1562) Sommige landen worden er volgens hem voor gestraft dat ze zich tot mensen (Turken) in plaats van tot God om hulp wenden (commentaar op Jesaja CO 36,508). Een duidelijke toespeling is dit op Frans I of misschien de Hongaarse vorst Zapolaya die beiden Suleiman om steun hadden gevraagd. In dit Jesaja commentaar komen we Turken diverse keren tegen als voorbeeld (exemplum in promptu est; CO 36,260), hetgeen niet verwonderlijk is bij zo'n politiek geëngageerd profeet. Het Turkse gevaar is dichterbij dan vele denken. Velen denken ten onrechte dat dit "fabula" (ijdele praat) is, aldus Calvijn.

In het commentaar bij Jeremia 23,21 noemt hij de mogelijkheid van een Turkse verovering van Europa. Frankrijk (zie boven) heeft zelf de havens al open gezet. De schuld voor de verkeerde afloop komt op hun hoofden neer. Als het dan een keer zo ver is helpt het niet meer ach en wee te roepen (Preek maandag 5 aug.1549 SC 137,30). Op maandag 23 maart 1556 wordt deze gedachte met andere woor-

den herhaald waarin de gemeente wordt aangespoord het Turkse gevaar niet te vergeten (OC 28,417).

In de 14e preek over Lucas (Hoofdstuk 1 vs 65-68) zegt hij dat het succes van de Turken hen doet denken dat het christendom slechts een fantasie is en dat de christenen misleid zijn. In preek XXVIII over Daniel XI vs 30-32 zegt hij dat het gevaar bestaat dat in de christelijke wereld een grotere barbarij zal ontstaan dan ooit te voren vanwege de Turk die in staat is alles te winnen; nadien zal hij er wel voor zorgen dat de christenheid wordt afgeschafte tot in die mate dat er geen herinnering aan zal overblijven, meent Calvijn. Ook als we bedenken dat het om een apocalyptische passage gaat, is dit een vrij pessimistische uitspraak.

Na de slag bij Mohacs bleef Hongarije strijdtonel tot de vrede van 1562 waarbij de status quo werd erkend. Hongarije bestond voortaan uit een Habsburgs deel, een Ottomaans gebied en een derde stuk dat schatplichtig bleef aan Suleiman en zijn opvolgers. Omdat de reformatie ook in Hongarije voortgang maakte, treffen we in Calvijns brieven en preken opmerkingen aan waaruit blijkt dat hij de ontwikkelingen in dat land met grote zorg volgde. Dit gebeurde b.v. in een brief aan Farel (CO 11,177; no 290; zie ook Pannier 274), waarin hij een uitvoerig politiek commentaar schrijft over wat Karel V al of niet zou kunnen en moeten doen.

In brief 626 van 26 maart 1545 schrijft de Hongaarse theoloog Belenyés aan Calvijn over de jammerlijke toestand in zijn land dat verwoest wordt door de Turken en hun eigen inheemse tirannen. De Turken laten Sigismund een hoge tol betalen voor hun bescherming (CO 12,52). In brief 1615 van 24 maart 1552 (CO 14,308) schrijft de prediker Ambrosius Morbanus na een bezoek aan Polen en Hongarije dat het laatstge-

noemde land verscheurd wordt door onderlinge strijd. Een van de partijen die hij noemt is de Turkse tiran. In okt. 1552 zendt Melancton, de medewerker en opvolger van Luther, de volgende informatie aan Calvijn: "In Pannonië bevinden zich drie Turkse generaals met twee legers. Ze hebben onlangs nog twee grote steden ingenomen. Ze hebben Ferdinands leger vernietigd. Nu is hertog Maurits (van Saksen) met een leger naar Oostenrijk vertrokken om tegen de Turken te strijden." Ik denk dat dit soort informatie de eerste bron voor Calvijn is geweest voor de uitlatingen over het Turkse gevaar.

Calvijn was er van overtuigd dat de Europese landen moesten worden verdedigd tegen de Turken. Evenals Luther was hij tegen de idee van de kruistochten waarvoor kerkelijke fondsen zouden moeten worden opzij gezet. De kerken hadden volgens hem hun eigen verplichtingen van meer geestelijke aard b.v. zoals we zagen door het organiseren van dagen van gebed en boete. Hij ziet het ook duidelijk als de taak van de kerk de gelovigen er op te wijzen, dat, als Christenen lange perioden onderworpen zijn aan de Turken, God daarmee blijkbaar een bedoeling heeft. Grieken en Aziaten hebben misschien Zijn toorn uitgelokt. We moeten echter nooit denken dat God zelf zwak en zonder verweer zou zijn en niet in staat ons te bevrijden.

Ook gelooft hij dat God op Zijn tijd de Turken zal straffen voor hun schandalige daden en voor het feit dat door hun veroveringen de samenleving is opgebroken (CO 36,613 in een commentaar op Jes. 36,19-20 over de woorden :ubi dei Amath).

Calvijn over de Turkse theologie

Met Turkse theologie wordt in deze paragraaf bedoeld wat de Turken

(=Moslims) denken over God. Jean Rilliet, een van de moderne Calvinisten biografen, noemt Calvin een man die dronken was van God (inebriatus). In Calvin's Institutie neemt zijn "doctrina" (een woord waar Calvin van hield) betreffende God, de Schepper, de soevereine Heer over alle dingen en degene die we Vader mogen noemen, een centrale plaats in. Afgezien van het woord "Vader" voor God zou men de kernwoorden van de islamitische theologie in de engere betekenis van leer aangaande God met dezelfde woorden, als Jean Rilliet voor die van Calvin gebruikte, kunnen beschrijven. Ook van de Profeet Mohammed heeft men wel gezegd dat hij dronken was van God. Mohammed en Calvin stemmen ook hierin overeen dat voor beiden Gods Woord gezien wordt als een maatschappij en samenleving grondleggende en formerende boodschap. Toch heeft Calvin maar heel weinig positiefs te zeggen over Turkse gedachten over God. Genoemde overeenkomsten geven hem daartoe geen aanleiding. Victor Segesvary stelt terecht in *L'Islam et la Réforme*, dat de reformatoren op geen enkele wijze de positieve kant van de positie van de islam ten aanzien van Christus weten te waarderen (134). Reeds in Calvijn's eerste grote werk, de Institutie, krijgen verwijzingen naar de Turken zo'n sterke christocentrische nadruk als het over het kennen van God gaat, dat een gemeenschappelijk beleden monotheïsme wordt uitgesloten. Zie Institutie 2,6,4: Geloof in God is geloof in Christus. Johannes' woord is altijd waar geweest: "Hij die de Zoon niet heeft heeft de Vader niet..... Gelijk tegenwoordig de Turken, ofschoon ze met volle mond verkondigen dat de Schepper des hemels en der aarde hun God is, toch in de plaats van de ware God een afgod stellen, daar ze afkerig zijn van Christus" (Vert.Sizoo; cf. Pannier 285 en White

p.584 n.35). White merkt ten onrechte op, zoals zal blijken uit andere citaten, dat dit de enige plaats is in de Institutie waar de Turken genoemd worden. Maar juist is in ieder geval dat de Turken=Moslims in Calvin's belangrijkste en bekendste werk slechts terloops genoemd worden.

In een passage over mensen die bij het bidden "suavissimum illud patris nomen" (deze zoetste vadersnaam) niet gebruiken schrijft Calvin: "En daaruit volgt ook, dat ze de juiste wijze van bidden evenmin weten als de Turken en alle mogelijke andere onheilige volken (Institutie 3,13,5). Tegen iemand die zijn leer "De occulta dei providentia" (over de verborgen voorzienigheid Gods) had aangevallen schrijft Calvin: "Je beweert dat ik stiekem de duivel op de plaats van de ware God zet". Hij verwijt zijn tegenstander alleen met zijn rede te rade te gaan en zo blind te zijn voor de glorie van God en diensengevolge bereid te zijn alle religies in die mate te vermengen, "dat men van mening moet zijn dat de Turk een aanbidder van God is (Dei cultor), die meegesleept door Mohammed's deliria (hallucinaties en verwarring) wie weet wat voor onbekende macht (numen) aanbidt."

Calvin schijnt te weten van Gods schone namen, die de moslims aan de Koran ontleen en die ze in hun gebed en theologie gebruiken: "Met wat voor mooie titels Turken en Joden God ook maar aanbidden, toch moet men wel van mening zijn dat de naam van God, eens gescheiden van die van Christus, een lege idee wordt" (CO 47,115 over Johannes 5,23). Bijlefeld citeerde deze woorden in zijn dissertatie *De Islam als na-christelijke religie* (1959: 185) met een duidelijk commentaar, waarmee ik instem: "Dit betekent niet dat we elke niet-trinitarische belijdenis aangaande God als betekenisloos afwijzen. Wij weigeren Calvin's uitspraak te aanvaar-

den: hoc tenendum est Dei nomen, quem a Christo separatum nihil quam inane esse figmentum (dit moet voor waar worden gehouden namelijk dat de naam Gods gescheiden van Christus niets anders is dan een leeg bedenksel)". In zijn commentaar op Hd 22,14 verklaart Calvijn in dezelfde geest: "Telkens wanneer er sprake is van religie leren we van Paulus dat geen nieuwe, vroom bedoelde, God door het menselijk voorstellingsvermogen moet worden gemaakt zoals Papisten (meestal met kleine letter) en "Mahumetistae" en alle andere haeretici (Calvijn zag de islam blijkbaar toch als een ketterij JS) plegen te doen, maar we moeten vast houden aan die God die Zichzelf lang geleden heeft geopenbaard door de wet en vele wonderen." De gedachte dat God niet wordt gekend tenzij in het perspectief van Jezus Christus, is een vast element in Calvijn's denken. B.v. in zijn commentaar op Joh. 11,3 (CO 47, 252) beweert hij, dat wie Vader en Zoon niet samen erkennen God als het ware uiteen scheuren: Deum a se ipso divellere. Op vrijdag 12 dec. 1550 wordt deze gedachte nogmaals op milde wijze herhaald wat betreft Turken en Joden in een preek over Micha 4 (SC Vol.V 127, 35-38). Maar in zijn derde preek over Melchisedek (Gen.14; OC 23,680) is hij weer heel scherp: "De Turken, Joden en Papisten misbruiken deze heilige naam, ze gaan zo ver dat ze die besmeuren, zoals de Turken doen, die aanbidden wat ze zelf met hun hersenen fabriceerden en zodoende spreken ze lasterlijk over de levende God. Want wie de Zoon niet heeft, heeft de Vader niet, naar de woorden van Johannes, dat wie de Zoon niet eerde, de Vader houdt dat voor een belediging. (De vreemde zinconstructie is conform het origineel. Het gaat bij de preken om gesproken teksten die door studenten werden opgetekend J.S.). "Want zijn liefelijk aan-

schijn kan niet worden veracht, wat gebeurt wanneer zijn majesteit niet wordt gerespecteerd. Dientengevolge aanbidden de Turken een duivel in plaats van God."

In een preek over 2 Samuel 23,2 op 19 jan.1963, anderhalf jaar voor zijn dood liet Calvijn zich in dezelfde geest uit, zij het minder scherp. Op een andere plaats besluit hij zijn relaas over de Turken met de woorden van Rom. 1:25 "et ontverti sa vérité et mensonge" (SC I, p.703).

Het was niet waarschijnlijk dat Calvijn in 1559 nog van mening zou veranderen op dit punt. In zijn commentaar op Jesaja 25,9 zegt hij: "Hoewel daarom de Jood en de Turken en ongelovigen beweren dat zij God als schepper van hemel en aarde aanbidden, ze vereren toch een "fictitium", een verzinsel als hun God. Elders spreekt hij van een "idolum" (CO 55,210) n.a.v. 1 Petrus 1:3 maar de uitgevers van de Supplementa leggen uit dat het woord idolum bij Calvijn meer een "idée fixe, quelque chose figée" is, dan een idool als afgodsbeeld. Ter vergelijking leze men Calvijn's commentaar in 1551 op 1 Joh. 2,22: "De conclusie is dat Turken, Joden en gelijksoortige mensen in plaats van God zich houden aan een puur idool (CO 36,420). Evenzo in 1556 preek CLXXXIII over Deut.32. In zijn commentaar op Eph.1, 15-18 (CO 51,316) wordt deze gedachte herhaald en behalve Turken ook Joden en Papisten als strijders tegen de waarheid genoemd.

Als hij bij Hd 3,13 (CO48,68) schrijft over de titel "God van Abraham" als een naam van God die Hem onderscheidt van die van afgoden, mist Calvijn de kans om hierbij wat de moslims betreft positief aan te sluiten. In plaats daarvan diskwalificeert hij het luide roepen (denkt hij aan de gebedsoproep?) van de Turken, dat zij de schepper van hemel

en aarde vereren. Zou Calvijn als hij geweten had dat de Koran ongeveer net zo spreekt over Abraham dit wel positief hebben kunnen duiden, gezien zijn exclusieve uitgangspunt?

Als sprake is van de grootheid van God in Psalm 135,5 (CO 32,3580) zegt hij dat Joden en Turken, die belijden de schepper van de wereld te aanbidden "meras nugas agunt", slechts grappen verkopen. "Want waar ongeloof heerst ten aanzien van wet en evangelie, daar treffen we slechts de luide goedkope bewering aan vroom te zijn en de ontkenning van de ware God." Ook bij Calvijns uitleg van de meest theocentrische tekst uit het O.T. Deut.6, 1-4, met het Shema Israel, worden de Turken uitgesloten.

Preek 14 over Eph. 2,16-19 geeft hem aanleiding Joden, Turken en papisten blasphemie te verwijten en het vasthouden aan een hersenschim, waarmee ze God van Zijn eer beroven.

Calvijn en Mohammed

Eén man krijgt van Calvijn de schuld van alle verkeerde noties die Turken hebben over God: Mohammed. Deze naam wordt door Calvijn niet consequent op dezelfde manier gespeld. Iets van de variatie treft men in de citaten aan. De Profeet wordt vijf en twintig maal genoemd in Calvijn's geschriften. De passages die direct te maken hebben met Mohammed als overbrenger van de Koran worden in de volgende paragraaf behandeld. Maar het is moeilijk om hier een scherpe lijn te trekken. Want voor Calvijn behoren Joden en Turken bijna tot de christelijke familie: "Car ils estoyent Chrétiens bastards comme les Papistes," zegt hij in zijn 11de preek over 2 Tim. 2:8-13 (CO 54,138). De Turken zien we in het defensief, "want ze volgen de 'tromperies' de bedriegelijke beweringen van Mohammed; dat zijn

pas fabelen; als ze niet allemaal afgestompt waren hadden zij (de Turken) meteen doorzien welke stomiteiten daarin staan. Maar wat gebeurde, God liet zijn wraak vieren en wel zo dat Hij hen de verkeerde richting op liet gaan; dat gebeurde vanwege hun ondankbaarheid, want ze waren christelijke bastaarden, net als de Papisten." Net zoals Turken en Papisten vaak samen gaan, worden de paus en Mohammed ook vaak in één adem genoemd. "Laat ons in ogeschouw nemen aan welke verschrikkelijke desintegratie het leven onder het pauselijk systeem is ten prooi gevallen en daarna onder de bedrieger Mohammed, die zijn hele secte verleidde en in de derde plaats de Joden, hoe verblind zijn zij," aldus een preek over Deut. 29:9-18 op 8 april 1556 (CO 28,519).

Calvijn ziet Mohammed vooral als een "trompeur", bedrieger die zijn volgelingen heeft verleid. (Preek LXXVII over Deut. XI, 16-21 op woensdag 25 sept.1555) Het zijn vooral de door-de-weekse preken waarin deze religio-politieke uitspraken voorkomen. Van bedrieger naar iemand die corrupt is en anderen in het verderf stort is maar een stap (n.a.v. Daniël 9, CO 41:599, gepubliceerd na Calvijn's dood in 1565). Muhammed heeft de hele wereld gecorrumpeerd, beweert hij. Hij heeft een voorbeeld gegeven aan alle secten, die altijd iets nieuws willen uitvinden en zeggen omdat ze met de zuivere leer van het evangelie niet tevreden zijn.

Calvijn wijst de speculatieve uitleg van Luther en Melancton van Daniel 12:8-13 af, (zie Pannier 283) maar beweert toch dat de "tijd" waarvan in Daniel sprake is slaat op Mohammed en de Paus. De tijd ving aan toen Mohammed begon het christelijk geloof te perverteren en corrumperen. Aldus Calvijn. In zijn visie was Mohammed een afvallige die de hele religie tot niets bracht. Hij

ziet de Turken en andere Moslims als vroegere christenen die door Mohammed bedrogen zijn en door hem afvallig zijn geworden.

N.a.v. 2 Thess. 2:8 zegt hij dat dit vers op het pausdom slaat, omdat de duivel zijn zetel middenin de tempel van God heeft gevestigd. "Maar de desertie is nog verder gegaan. Want Mohammed, afvallige als hij was, heeft de Turken van Christus vervreemd" (CO 52,197).

Ook ziet hij een overeenkomst tussen paus en profeet omdat ze geen van beiden tevreden waren met het evangelie en iets nieuws wilden toevoegen. Ze spreken daarom als uit een mond (preek XXVIII over 1 Tim. 4:1-2; CO 53,140). In preek XVI over Job 4,12-19 schrijft Calvijn dit tekort aan tevredenheid met de Schrift toe aan duivelse nieuwsgierigheid. "De religie van de Turk is gegrond op nieuwsgierigheid: Mohammed zei dat hij degene was die de volle openbaring zou brengen naast het evangelie". De gevolgen daarvan zijn volgens Calvijn dat ze helemaal afgestompt en ongevoelig zijn geworden. Daarom zien we hedentendage deze lieden zich vermaken (spottend bedoeld JS) met dwaze en heel zware dingen. Dat is een rechtvaardige straf van God, die hen de verkeerde richting in heeft gestuurd...". Hetzelfde gebeurde met andere vreemde volken" (CO 33,204).

Mohammed en Paus hebben als principe gemeen dat ze denken dat de perfectie van de religie niet in de Schrift staat maar dat de Geest iets hogers heeft geopenbaard. Maar ook Anabaptisten en Libertijnen putten hun krankzinnige ideeën uit hetzelfde moeras (CO 47,335). Ze putten uit dezelfde troebele bron (CO 9, 536).

Calvijn steekt de draak met die hogere zaken in een preek over Deut. 18:9-15 op 27 nov. 1555 (CO 27,502). "O dan heb je nog die hoge mysteriën die de

paus heeft uitgevonden als toevoegsel aan het evangelie. Helemaal op dezelfde manier als Mohammed zegt dat de Alchoran de wijsheid zelf is. Dus net als de paus beweert van zijn leer. Want er is sprake van de twee horens van de anti-Christ." Calvijn wist blijkbaar niet dat al het Arabisch lidwoord is. Calvijn vergat blijkbaar even dat hij in preek XI over Daniël 8,6 de exegese over de twee horens van Luther had afgewezen (CO 41,441; Pannier 283)

In preek 1 over zijn evangelieharmonie (CO 46,4) verklaart Calvijn: "Want op grond daarvan was de Alchoran van Mahomet gefabriceerd, namelijk op grond van het feit dat het evangelie hun geen voldoening gaf en dat daarom andere speculaties nodig werden, speculaties die alleen maar onenigheid scheppen, verwarring en ernstige absurditeiten, die trouwens zo dwaas en grof zijn dat zelfs kleine kinderen tot de conclusie moeten komen dat ze uit grappen en grollen bestaan."

Het is wel duidelijk dat Calvijn geen hoge dunk heeft van Mohammed's inspiratiebron. Calvijn verwerpt de claim van de pausegezinden dat sommige kerkelijke praktijken goed zijn omdat ze terug gaan tot de tijd van de eerste christenen. Evenzo verwerpt hij de aanspraken op waarheid van de Turken omdat die al meer dan duizend jaar oud zouden zijn. Want zegt Calvijn allerlei bijgelovigheden zijn ook al van oude datum! "Mohammed vond een nieuwe religie uit, toen hij de Alchoran bracht" beweert Calvijn (CO 27,261; in zijn Responsio ad Versipellem mediatorem). Mohammed predikt dat hij zijn "deliria" nergens anders vandaan krijgt dan uit de hemel (CO 55,131; commentaar op 1 Joh.4,6). Mohammed heeft zijn religie bijeen geflanst uit slechte en verdorven ideeën, net als de paus (commentaar op Johannes 4,25 over de

komst van de Messias).

Calvijn formuleerde het belangrijkste verschil tussen Christendom en Islam op de volgende manier: "Wanneer de Turken hun Mohammed de plaats laten innemen van Gods Zoon en wanneer ze niet erkennen dat God zich heeft geopenbaard in het vlees, wat een van de belangrijkste artikelen van het geloof is, dan maken zulke mensen zich zo schuldig aan verdorvenheden en leiden zoveel mensen op dwaalwegen dat ze verdienen ter dood gebracht te worden." Deze strenge uitspraak die ik aantrof in preek LXXXVIII over Deut.13 uitgesproken op Dinsdag 10 september 1555 (CO 27,261) schijnt in strijd te zijn met een meer tolerante uitspraak in de allereerste editie van de Institutie volgens welke Calvijn wel ketteren maar niet mensen van andere religies hard wilde aanpakken. (Zie White passim).

Een van de bijgelovige praktijken die Calvijn bestreed was astrologie. Deze mensen toetsen alles aan de loop der sterren. Ze beweren, volgens Calvijn, dat Mohammed en zijn Alchoran meer in ere zijn dan Jezus en zijn evangelie omdat Mohammed onder een gunstiger gesternte zou zijn geboren.

Calvijn en de Koran

In 1543 precies vier honderd jaar na de vertaling door Robert Ketton in 1143 werd de Koran in Basel gedrukt door Jean Oporin, een medicus, hoogleraar Grieks en eigenaar van een drukkerij. Theodorus Bibliander uit Zürich had deze editie verzorgd en van een kritische inleiding en uitleiding voorzien. Hij had daarbij rijkelijk gebruikt van de publicaties van Petrus Venerabilis en andere middeleeuwse schrijvers uit de school van Cluny. Hij had ondanks slechts zeer gebrekkige kennis van het Arabisch, de vertaling vergeleken met een arabisch origineel. In ieder geval kon hij nagaan

of de vertaling compleet was. Maar aan deze uitgave was nog een affaire vooraf gegaan. Die speelde zich af voor de Frankfurter Messe van najaar 1542. De Raad trok zijn aanvankelijke toestemming onder druk van een aantal predikanten in en Jean Oporin werd gearresteerd en zijn oplage werd in beslag genomen. Deze predikanten zeiden dat kerkvaders vroeger lange citaten uit ketterse geschriften hadden overgenomen om die te weerleggen, maar de ketterse geschriften niet zelf hadden uitgegeven. Daarom hoefde Bibliander als hij de Koran wilde bestrijden, die niet zelf te laten drukken. Bibliander's kritische "verpakking" van de Koran vonden ze niet genoeg. Tegen het verbod van de Raad in Basel kwam protest van niemand minder dan Luther en zijn vriend Melanchton. Ook Bullinger bemoeide zich er mee. Hij noemt de tegenstanders van Oporin "ezels", meer vroom dan geleerd en prijst de pogingen van "onze" Bibliander" die hij een strijder tegen de "Mohammedaanse perfidia en het Turkse rijk" noemt. Maar zijn brief had geen invloed. Luther's bemoeienis had wel succes. Oporin richtte ook een brief

aan Calvijn en vraagt hem om financiële steun. Calvijn had bij dezelfde Oporin zijn Institutie laten drukken en daar waarschijnlijk goed aan verdiend. Of denkt hij dat Calvijn rijke vrienden heeft? Calvijn heeft echter nooit op de noodkreet van Oporin geantwoord. Segesvary denkt dat Calvijn in 1542 ook nog te jong en te onbelangrijk was om invloed te kunnen uitoefenen op de Raad van Basel. Ik vermoed dat het stilzwijgen van Calvijn mede verklaard moet worden door het feit dat hij eigenlijk ook een tegenstander van de uitgave was, maar dit niet aan zijn vriend durfde of wilde bekennen. Hoe het ook zij toen de raad van de stad begin 1543 op zijn besluit terug kwam en de Koraneditie vrij gaf zonder overigens de naam van de drukker en de plaats van uitgave te vermelden, ging er geen exemplaar naar Calvijn. Uit niets blijkt dat Calvijn tussen 1543 en zijn sterfjaar 1564 ooit kennis heeft genomen van de inhoud van de Koran.

Calvijn citeerde de Koran ook na deze publikatie geen enkele keer en hij vermeerderde al evenmin zijn kennis over de religie van Mohammed ook op geen enkel punt.

Drie plaatsen moeten genoemd worden waarin Calvijn de Koran binnen een exegetische context noemt. In een preek over Job 33 (CO 35,64) stelt hij dat de Schrift volstaan kan als het gaat om het leren kennen van Gods heilswil. Maar de papisten en de Turken zijn niet tevreden met de openbaring vervat in Oude- en Nieuwe Testament (zie hierover in de paragraaf over Mohammed). "Mahumet heeft beweerd dat zijn Alchoran de grote perfectie is". Dezelfde gedachte wordt nog eens met andere woorden herhaald in zijn preek over 2 Tim.1 vs 6-8 (CO 54,17). Mohammed predikte, volgens Calvijn, dat zonder zijn Alchoran de mensen kinderen zouden zijn gebleven. In een ander verband,

slechte mensen ter sprake brengend, verklaart Calvijn dat het niets uitmaakt of je tegen hen preekt uit de Bijbel of de Koran. "Ze zijn ruwe lieden die alleen maar denken aan het vullen van hun maag".

Een grote crisis in Calvijn's leven kwam door de affaire rondom Michael Servet, een Spaanse arts en auteur van religieuze geschriften. De affaire zelf regardeert ons op dit moment niet. De afloop is genoegzaam bekend. Tijdens het verhoor van Servet op 21 en 23 augustus 1553 werden hem vragen voor gelegd die door Calvijn waren opgesteld. Uit vraag 22 blijkt heel duidelijk wat Calvijn van de Koran dacht: "Of de Koran niet een slecht boek was vol godslasteringen?" (CO 8,765). Ik denk dat Servet anti-trinitarische opvattingen mede beïnvloed kunnen zijn door zijn contacten met moslim geleerden in zijn geboorteland Spanje. Ik citeer ter ondersteuning van deze opvatting Manfred Ullmann's boek, *Islamic Medicine*, Edinburgh, 1978 (p.69): On the other hand, the Spaniard Servetus (Miguel Servete, 1509-1553), in his book *Christianismi Restitutio* which appeared in 1553 and which in the same year brought him to the stake in Geneva, gives a presentation of the lung circulation which resembles Ibn an-Nafis so strongly that one can hardly reject a direct influence". De historicus W. Hartner (p.336) steunt deze visie.

Calvijn en islamitische instellingen en gebruiken

Niet-moslims zijn vaak onder de indruk van de toewijding, ernst en volkomen overgave waarmee sommige moslims hun religieuze voorschriften proberen na te leven. Luther en in navolging van hem Calvijn stellen deze moslim geloofsijver aanchristenen ten voorbeeld. Calvijn voegt daar dan aan toe dat deze

toewijding des te opmerkelijker is daar ze immers het evangelie niet hebben aanvaard (Preek op donderdag 8 aug. 1549 over Jeremia 18,11-14; SC p 153. 27 ed. R. Peter 1971). Hij waarschuwt zijn gehoor: "Gezien de voorbeelden van de heidenen zullen wij niet te verontschuldigen zijn als wij God niet dienen." "Let ook eens op de Turken, vervolgt hij, hoe obstinaat zij de wet van Mohammed (Mahommet) volgen, meer dan wat ook maar.. en let na hen op de Joden." Maar Calvijn houdt het voor razernij als ze in het navolgen van de "deliria van Mahommet" zo ver gaan dat ze er vrijwillig hun bloed en leven voor geven (CO 37,115 in 1559; in een commentaar op Jesaja 44,14).

In zijn preek over Micha op 12 dec. 1550 (SC V p.127) maakte hij opmerkzaam op de grote toewijding van de Turken: "Men moet eens letten op de Turken, men zal opmerken met wel een rage en diabolische trots ze proberen zich te wijden aan hun Mohammed, zelfs daarbij zo ver gaand dat ze er geen moeite mee hebben hun leven te geven voor hun wet." Hij past dit toe op zijn gehoor: "als we op ons zelf letten, proberen we even hard de roeping te volgen waarmee God ons geroepen heeft."

Over de intentie van de Turken zegt hij het volgende: "Het enige dat de Turken bedoelen te doen als ze hun stompzinnigheden praktiseren is, volgens hun eigen zeggen, God dienen." (Commentaar op 1 Cor. 10, 19-24; CO 49,672).

In zijn 6de preek over Deut. 33:18-19 uitgesproken op vrijdag 3 juli 1556 verklaart Calvijn: "Papisten en Turken, die heel veel over God spreken, hebben toch geen (heils)zekerheid; in hun geval is er slechts sprake van zelfovergave aan alle stompzinnigheden en aan een opengedrag, welke rituelen volgens hun zeggen gebaseerd zijn op hun goede inten-

tie." In preek 26 over Eph. 4:11-14 disqualificeert hij hun geloof met de woorden: "Hoewel Papisten en Turken zeggen dat ze in God geloven en heel veel (over Hem) spreken, toch veroordelen wij de Turken want ze weten niet wat geloven betekent (CO 51,520). Reeds in zijn Institutie (4,2,10) signaleert Calvijn het gevaar dat een gemeente zo diep kan zinken dat geen kenmerk van een kerk overblijft om wettige gemeenten te onderscheiden van de vergaderingen van Turken."

Calvijn is bekend dat Turken de besnijdenis praktiseren (CO 51, 392), maar uiteindelijk hebben ze daar geen baat bij omdat aan de besnijdenis geen belofte verbonden is (2de preek over Eph. 2,11-13). Daarom kan hij later Turken tellen onder de "incircconciz" in een preek op 1 juni 1562 over 2 Sam. 1,20 want ze gedragen zich als ongelovigen "car c'est autant come si nous disions maintenant incrédules, Turcz et semblables" (SC I p. 18 ed. Hans Rückert, 1961).

Een zeer vaak bekritiseerde instelling binnen de islam is het huwelijk en daaraan verbonden de positie van de vrouw. Luther maakte nog positieve opmerkingen over het islamitisch huwelijk. Calvijn heeft het volgende op te merken: "Mohammed is een verdere van de huwelijksrouw" (CO 41,270). In zijn Praelectiones in Daniele 9,37 verklaart hij: "Mohammed had geoorloofd verklaard dat mannen dierlijke losbandigheid praktiseerden, want ze verzamelen vrouwen door ze te kopen, door dat te doen corrumperen ze de trouw in het huwelijk." Er kan volgens hem geen sprake zijn van huwelijksliefde als er competitie is tussen echtgenoten en concubines. Hij veroordeelt daarom deze praktijk omdat volgens Mohammed de teugels heeft gevierd en allerlei welustigheden heeft toegestaan door mannen meerdere vrouwen te laten trouwen. In zijn schildering van het

huwelijk binnen de islam volgt Calvijn middeleeuwse voorbeelden.

Calvijn voorstander van islamzending?

Heeft Calvijn ooit zending onder Turken overwogen of komt het stellen van zo'n vraag neer op een anachronisme? Of is het meer ter zake te vragen of volgens Calvijn het bekeren van Turken tot de mogelijkheden behoorde? De bekende protestantse missioloog Gustav Warneck (1834-1910) schreef dat niet alleen de missionaire praktijk, maar ook het hele idee 'zending' in de moderne betekenis van het woord in de werken van de reformatoren niet voorkomt. Hoewel deze uitspraak door enkele feiten wordt weersproken, treffen we toch bij Calvijn slechts enkele passages aan, waaruit blijkt dat hij aan de bekering van Turken heeft gedacht. In de Institutie (4,16,24) lezen we: "Want indien een Turk zich tot de Doop aanbod, zou hij niet zomaar door ons gedoopt worden, zonder dat hij eerst een belijdenis zou gedaan hebben, waardoor aan de kerk genoegdoening zou schenken (vert.A.Sizoo)." In een preek over Jeremia 18,13-16 (SC VI p.156) wordt de mogelijkheid van een soort "missio Dei" gesuggereerd zonder dat dit tot een engagement leidt: "Wat moeten we er van denken wanneer God vandaag de Turken tot Zijn kennis zou roepen en Hij zou ze als Zijn eigen (mensen) aanzien en ze zouden daarna rebelleren, ze zouden te veroordelen zijn." Het komt mij voor dat Calvijn niet werkelijk gedacht heeft dat evangelieprediking onder de Turken zin zou hebben gehad. Volgens hem waren ze onbereikbaar; "ze waren afvalligen en afvalligen moet je aan het oordeel van God overlaten." "Ze zijn vervreemd van de ware religie" (CO 28,712; preek CLXXXII over Deut.32,16-19 op 3 juni, 1556). Ze zijn obstinaat; Satan heeft ze bedrogen (CO

50,307 Commentaar op Gal. 1,6-8). Satan's bedrog (impostura) regeert momenteel over Papisten, Turken en Joden (CO 31,315; commentaar over Ps.32 (1561)). Dit Satanisch regiment blijkt uit hun gedrag. Turken wandelen in hun onwetendheid (CO 28,432; preek over Deut.28,36-45 op dinsdag 24 maart, 1556). Ze zijn betoverd door Satan (98ste preek over Job 27,5-8 CO 34,457). Als gevolg hiervan zijn ze verhard in hun dwalingen. "Ze zijn obstinaat in hun verbeelding/resveries" (dromerijen/ de oorspronkelijk spelling is gevolgd J.S.), zegt hij in preek XXX over 1 Tim.4,1-5. Dientengevolge "verwerpen ze de genade die voor de hele wereld was verworven door Jezus Christus. De Joden doen hetzelfde. En de Papisten, hoewel ze het niet openlijk zeggen, tonen het in feite hetzelfde. Als de Turken en Papisten elders meer volmaakte wijsheid zoeken verdienen ze, meegeslept als ze worden door hun talloze bedriegenlijkheden, te worden verdronken in het labyrint van hun dwalingen." (CO 47,91; comm. op Johannes 4)

Aanknopingspunten voor een "theologia religionum"?

Het beeld dat we van de islam en van moslims uit de hierboven geciteerde passages ontvangen is overwegend negatief. Zoals we zagen werden formele overeenkomsten tussen de boodschap van de Koran en Calvijn's denken niet gebruikt als een "stepping stone" voor een zij het puur intellectuele uitwisseling op papier tussen twee gedachtenwerelden. Calvijn was zo geobsedeerd door het Turkse gevaar en door de Turkse verleiding voor het voortbestaan van het christendom dat er geen bruggen werden gebouwd. Hij deed geen enkele poging het overgeleverde, middeleeuwse beeld van de Islam te corrigeren. Integendeel vergeleken met zulke mid-

deleeuwse denkers als Anselmus, Franciscus, Thomas van Aquino, de school van Cluny, Cusanus kunnen we zelfs van een terugval spreken. We treffen bij hem een negatiever beeld aan dan bij Luther en Erasmus. De ruimte ontbreekt om dit punt verder uit te werken. Ook greep hij de mogelijkheden niet aan zijn kennis van de islam te verbreden en te verdiepen door kennis te nemen van de door zijn tijdgenoot Bibliander uitgegeven Latijnse vertaling van de Koran.

Toch meent J.H.Bavinck en in zijn spoor Hendrik Kraemer dat er met name in de Institutie gedachten voorkomen over e.g. "sensus divinitatis" en "semen religionis" waar een theologie van de religies mee kan werken. Met name J.H.Bavinck heeft dat gedaan in zijn nog zeer lezenswaardige boek *Religieus besef en christelijk geloof* (1949; herdruk 1989) en Kraemer in *Religion and the Christian Faith* (1956). Ook Heiko Oberman heeft in zijn *Calvijn* lezingen aan de V.U. er op gewezen dat volgens Calvijn Gods Geest ook werkzaam is buiten de kerk in de schepping en in de mensheid. Men zou ook aan het geweten kunnen denken waarvan Calvijn schreef: "conscientia paganos et Turcas sufficienter docet" (het geweten leert heidenen en Turken voldoende; CO 35,74). Bij deze "paganos" dacht Calvijn vooral aan de heidense oudheid die hij tijdens zijn humanistische training grondig had bestudeerd. Hij

schreef per slot van rekening als humanist over Seneca's *Clementia*. Hij kende de klassieke, heidense schrijvers van Rome en Griekenland evenwel beter en oordeelde milder over hen dan hij zijn Turkse tijdgenoten kende en beoordeelde.

Gezien zijn scherpe afwijzing van de Turken en hun theologie en religie was het unfair dat r.k. al spoedig na zijn dood gingen schrijven over "Calvinoturcismus". Maar Calvijn had daar wel aanleiding toe gegeven door het nogal vaak in een adem noemen van Turken en papisten. De onmiddellijke dreiging van de Turken, sultan en Ottomaanse rijk, belette Calvijn en enkele van zijn tijdgenoten de religie van de moslims serieus te nemen. "Koude oorlog theologie" lijkt een geschikte samenvatting voor Calvijn's opvatting van de religie van de Turken.

Bibliografie

- Jacques Pannier, Calvin et les Turcs, in *Revue historique* 124 (1937): 168-186
- J.Slomp, Calvin and the Turks, in Yvonne Yazbeck Haddad & Wadi Z. Haddad, *Christian-Muslim Encounters*, University Press of Florida, 1995, 126-142
- Robert White, Catellio against Calvin: the Turk in the Toleration Controversy of the Sixteenth Century, *Bibliothèque d'humanisme et renaissance* vol. 46 no. 3 (1984):573-586

Idul-Fitr groet van de Raad van Kerken in Nederland

AAN ONZE MOSLIM BROEDERS EN ZUSTERS

Bij het einde van uw vastenmaand wensen wij u een gezegend 'id al-fitr feest toe.

Vasten roept de gelovigen op tot bezinning en geeft hun nieuwe kracht voor de toekomst. Christenen zien dat deze maand de saamhorigheid onder u allen versterkt.

Velen van u maken zich zorgen. Er zijn zorgen over ouders en andere familieleden in de verte. U kunt niet naar hen toe om te helpen bij ziekte of bij andere moeilijkheden. Er zijn veel mensen die geen werk hebben en de hoop daarop dreigen te verliezen. Ook verlangen velen van u naar vrienden om over de toekomst en kansen voor de kinderen te praten.

Deze groet laat u weten, dat ook wij ons zorgen maken over deze problemen en als christenen naast u willen staan. Wij proberen te leven volgens het Bijbelwoord: 'Hebt uw naaste lief als uzelf'.

Het zou goed zijn als gelovige mensen in deze situatie elkaar nabij zijn en elkaar helpen in wederzijds respect ondanks verschil in godsdienst en afkomst. Zo kunnen wij bijdragen aan een samenleving waarin mensen leren begrip te hebben voor anderen; wij zijn blij met tekenen van nieuwe hoop en vertrouwen voor de toekomst.

De Executieve van de moslims in België (1994-1995): een evaluatie

België drie instanties die graag in naam van de gehele moslimgemeenschap zouden spreken. Het zijn de Hoge Raad voor Moslims, die opgericht werd in 1990 vanuit verkiezingen in de moskeeën, het Comité van afgevaardigden van de ambassades van een aantal islamitische landen, die verbonden zijn met het Islamitisch Centrum van Brussel, en De Executieve van de moslims in België. Op 31 maart 1994 verklaarde de Minister van Justitie zich akkoord met de uiteindelijke samenstelling van de Executieve, zoals die gekozen werd uit een Constituante van 51 leden die in de lente van 1993, in samenspraak met alle moslim gemeenschappen werd opgericht.

Alleen de Executieve wordt door de Minister van Justitie erkend in een brief van 7 november 1994. Hij bestaat uit 7 Marokkanen, 4 Turken, 3 Belgen en 3 andere nationaliteiten, die allen zetelen op persoonlijke titel. Zij hebben allen vrijwillig zitting (en dus zonder vergoeding), er is geen hiërarchie, maar gedeelde verantwoordelijkheid. De Executieve is neutraal en a-politiek. De Executieve is geen orgaan of 'hoofd van eredienst', die alle moslim gemeenschappen in België vertegenwoordigt, die vergelijkbaar zou zijn met de bisschoppenconferentie van de R.K. kerk of Synode van de Verenigde Protestantse Kerk in België of het Consistorie van de Joodse Eredienst. Het is wel een belangrijke stap naar de definitieve oplossing van

het probleem van de vertegenwoordiging van de moslims in België. Op de Turkse Milli Görüşgemeenschappen na, wier afgevaardigde niet werd erkend, zijn alle richtingen aanwezig bij de aldus 16 van de 17 zetelende verkozenen. De voorzitter is een Belgische moslim en er zijn een Marokkaanse, Turkse en Libanese ondervoorzitter. De gebruikte talen zijn Nederlands en Frans.

De weg naar de Executieve was een lange weg. Na het bezoek van koning Feisal van Saoedi Arabië aan België werd op aandringen van o. m. de Christelijke vakbonden op 7 mei 1968 het Islamitisch en Cultureel Centrum van België in Brussel, gevestigd in gebouwen van de wereldtentoonstelling van 1958, werkend bij Koninklijk Besluit. Op 19 juli 1974 was België het eerste West-Europese land dat een wet goedkeurde 'inzake de erkenning van administraties die belast zijn met het beheer van de temporalia van de islamitische eredienst'.

Zulke wet verschaft de islam een plaats in België naast de andere erkende godsdiensten. De tweede godsdienst van het land (300.000 gelovigen, waarvan 200.000 van Marokkaanse afkomst en 100.000 van Turkse afkomst) kreeg echter pas op 3 mei 1978 het Koninklijk Besluit dat 'de organisatie van een comité dat het beheer van de temporalia van de erkende islamitische gemeenschappen' op zich zou nemen. Dit comité werd echter in de loop van de daaropvolgende jaren niet door alle moslim gemeenschappen erkend, zodat er tot in 1990 geen instantie namens alle moslims kon spreken.

In het voorlopige comité, verbonden met het Islamitisch Cultureel Centrum (ICC) te Brussel hadden ook een aantal ambassadeurs van moslimlanden zitting. In 1990 wilde dit ICC te Brussel als voorlopig comité een 'Hoge Raad van Moslims' laten verkiezen via de

moskee-gemeenschappen. Maar een perscommuniqué van de Minister van Justitie erkent deze verkiezingen niet, omdat niet alle moslim gemeenschappen - o.m. de moskeeën verbonden met de Turkse Diyanet-koepel - deelnemen. Tegenover de Hoge Raad voor Moslims, die toch werd geïnstalleerd, stelt de Minister van Justitie een 'Raad der Wijzen' aan die oplossingen moet zoeken voor het probleem. Aan deze 'Raad der Wijzen' wordt op 3 juli 1990 het islamonderwijs als bevoegdheid gegeven, nadat deze ontnomen was aan het Comité, verbonden aan het ICC te Brussel. Na twee jaar intens overleg binnen de moslim gemeenschappen heeft de Raad der Wijzen, in overleg met het Ministerie van Justitie en met het Centrum voor gelijkheid van Kansen en Strijd tegen het Racisme overeenstemming bereikt. In oktober 1992 wordt derhalve de raad der Wijzen opgeheven en diens bevoegdheden, november 1992, overgedragen aan een 'Technisch Comité van het Islamonderwijs'. In de lente van 1993 tenslotte wordt een 'Constituante' opgericht die de Executieve kiest.

Aan deze Executieve voor de Moslims in België worden twee temporalia taken toevertrouwd: het onderwijs van de islamgodsdienst (vroeger taak van het Technisch Comité) en de materiële en inhoudelijke organisatie van het bezoek aan de straf- en verpleeginrichtingen waar moslims zijn opgenomen. Het is een soort 'sociaal ministerie' dat niet onmiddellijk contacten heeft met het basisleven van de plaatselijke moskee gemeenschappen, maar wel met de ruim 600 islamlcerkrachten die les geven in de officiële scholen (lagere en middelbare) in België. Het katholiek onderwijsnet, 80% van de leerlingen in Vlaanderen bijvoorbeeld, heeft geen islamlcerkrachten.

De Executieve heeft een mandaat van één jaar en wordt in januari-maart 1996 geëvalueerd. Zij moet in dit ene jaar bewijzen dat ze in staat is op een zelfstandige, neutrale en objectieve manier de sociale dossiers te beheren die haar zijn toevertrouwd. Zo moest zij in 1995 de heraanstelling doen van de leerkrachten islamgodsdiensdienst die voor 1995 in dienst waren en nieuwe aanstellingen doen voor vacante plaatsen en vervangingen. Aangezien ze echter geen hoofd van eredienst is/was kon ze geen inspectie doen, noch het statuut van leerkrachten bepalen of leerprogrammas opstellen. Om een einde te kunnen maken inzake de discriminatie van islamleerkrachten en hun leerlingen begon de Executieve met de voorbereiding van dossiers daaromtrent in samenwerking met de ministeries van Opvoeding van de verschillende Belgische deelregeringen. Inzake de straf- en verpleeginstellingen zette de Executieve trainingsprogrammas op in Vlaanderen en Brussel, maar kwam daar niet toe in Wallonië. De Executieve wenst graag haar mandaat te verlengen en wenst het uitgebreid te zien tot 'de officiële programma's voor het islamonderwijs', de islamitische begraafplaatsen en de moskeeën en gebedsplaatsen. Of dit ook zal gebeuren is nog niet vastgesteld. Evenmin is duidelijk of ze opgevolgd zou kunnen worden door een echt hoofd van eredienst. Het afgelopen jaar heeft de Executieve zich beperkt tot de taken die haar waren toevertrouwd; ze is geen morele autoriteit die godsdienstige voorschriften kan geven aan het geweten van de individuele moslims, maar een goede beheerder in overeenstemming met de waarden van verdraagzaamheid, democratie en vrijheid die de Belgische seculiere maatschappij kenmerken. Alhoewel er tot op de dag van vandaag geen uitvoeringsbesluiten zijn uitgevaardigd bij de wet van 1974, die de admi-

nistratie erkent van de islamitische eredienst, is de Executieve zo een belangrijke stap, omdat ze een erkende gesprekspartner is binnen de Belgische rechtsstaat inzake enkele bijzondere aangelegenheden die de moslims aangaan. Een verhaal dat nog wordt vervolgd na de evaluatie, die thans van begin tot eind, in gesprekken van ministerie tot moskeeën en verenigingen van islam-leerkrachten plaatsvindt. -Simon Lambregts, Genk (B).

Ontmoeting moslima's en christen vrouwen

In het weekend van 13/14 januari 1996 kwamen moslima's en christen vrouwen bij elkaar. Dit was de derde ontmoeting die georganiseerd werd door Al-Nisa (Mariëtte Bogaers), Kerk en Wereld (Martina Heinrichs) en Josien Folbert, contactpersoon voor de relatie moslims christenen.

Als thema hadden we gekozen "Hagar, onze aartsmoeder". Dit bracht ons ertoe om teksten te lezen zowel uit de bijbel als uit de koran als ook uit de traditie (hadith), waarin Hagar een rol speelde. De verhalen uit Genesis 16 en 21 waren voor de meesten van ons bekend. Ook de moslima's - velen van hen zijn bekend met de christelijke traditie - kennen deze verhalen. Maar het is heel spannend om de tekst samen te lezen. De opdracht die we meekregen was: kijk goed naar de rol van de personen die in het gedeelte voorkomen: Abraham, Sara, Hagar, Ismaël. Wat iedereen opviel, was dat Abraham een zwakke rol speelt in deze driehoeks-relatie. Hij liet Sara begaan ten opzichte van Hagar. Sara wilde vanaf het begin alle touwtjes goed in handen hebben: zelfs het krijgen van een zoon via draagmoeder Hagar. Sara is dominant, maar vooral het optreden van Hagar is opvallend. Zij wordt, hoewel ze slavin is en lid van een etni-

sche minderheid, aangesproken door God. Zij krijgt van God de belofte dat ze uitgroeit tot een groot volk, en daarna durft zij God te benoemen: "En zij riep de naam van JHWH die tot haar geroepen had:

Jij God van het zien

want zij zei:

heb ik hier werkelijk gezien degene die naar mij omziet?"

Twee vrouwen die jaloers zijn op elkaar, de één voelt zich beter dan de ander, de hiërarchische verhoudingen: een heel menselijk verhaal. En toch was het heel goed om tot ons, witte westerse vrouwen, door te laten dringen dat God spreekt met Hagar, een buitenlandse vrouw, een schoonmaakster. Zij is de eerste vrouw aan wie een belofte wordt gedaan en wel dezelfde als aan Abraham: "Ik zal je nageslacht zeer talrijk maken".

Toen we soera 14,35-39 gingen lezen, ontdekten we dat Hagar daar niet in voorkwam. Het was een gebed van Abraham, waarin hij zijn zorg uitsprak over Hagar en Ismaël. Verrassend - misschien ook teleurstellend? - dat noch Hagar noch Sara in de koran genoemd worden. Wel geeft de traditie het verhaal weer van Hagar en Ismaël.

Het gedeelte dat wij lezen wordt gezien als een gebed van Abraham waarin hij uitspreekt dat hij enkelen van zijn nageslacht in de woestijn heeft achtergelaten. Uit het gebed spreekt de bezorgdheid, maar ook het grote godsvertrouwen van Abraham. In de Korantekst blijven Ishaak en Isma'iel beiden in beeld als zonen van Abraham: "Lof zij God die mij, ondanks mijn ouderdom, Isma'iel en Ishaak geschonken heeft."

Zowel in de Bijbel als in de Koran bliken overgave aan en vertrouwen in God belangrijke kernpunten van het verhaal. Hoewel Hagar in de Koran niet bij naam genoemd wordt, speelt ze een zeer belangrijke rol in de islamitische tradi-

tie. Als mensen met name genoemd worden, bestaat het risico dat zij aanbeden zouden kunnen worden. Daarom is de Koran spaarzaam met namen (behalve van profeten).

Als Abraham (zie soera 14) Isma'iel en Hagar heeft overgebracht naar de woestijn waar later Mekka zal ontstaan, blijft Hagar daar met haar zoon alleen achter. Het getuigt van moed en kracht om alleen, onafhankelijk van haar man, in de woestijn te blijven. Hagar rent zeven keer heen en weer tussen de heuvels Safa en Marwa om te kijken of er ook iemand aankomt die haar kan helpen. Dan verschijnt de engel Gabriël die haar een bron toont: de bron Zamzam. God geeft Hagar en haar zoon de kans te overleven! En meer dan dat, de plaats waar water is trekt al gauw meer mensen, waardoor ze opgenomen worden in een passerende stam.

De verhalen riepen bij de deelnemers de vraag op of de latere vijandschap tussen de volkeren van Ishaak en Isma'iel nodig is: de spanning ontstaat omdat ieder zich God exclusief toeëigent.

Hierna vormden we groepjes: een groep 'vertegenwoordigde' Sara, een andere Hagar, nog een Ismaël en tenslotte sprak een kleine groep zich uit als de engel. De groepjes stelden aan elkaar vragen: 'waarom heb je toen zo gereageerd'? Deze oefening hielp ons, ons nog beter in te leven in het verhaal.

De hele zaterdag zijn we met deze figuren uit bijbel, koran en hadith bezig geweest.

Zondagochtend begonnen we met een gebed. We zaten in een kring met in het midden bloemen en kaarsen. Stille en gebeden uitgesproken door zij die dat wilden. Samen spraken we hardop soera al-Fatiha (door moslima's) en het Onze Vader (door christen-vrouwen). Verwarmend en ontroerend om samen de Bron van het leven aan te spreken.

Op een ander moment die zondag was er nog tijd om vragen te beantwoorden die moslima's aan christenen wilden stellen en omgekeerd. Vragen die niet met het onderwerp te maken hadden, maar die er wel zijn. Bijv. Hoe zorg jij ervoor als moslima dat jouw stem wordt gehoord in de moskee? Hoe denken jullie over de drie-eenheid van God? Welke waarden en normen wil je je kinderen mee geven? Over deze laatste vraag is later nog in kleine groepjes gesproken, maar er was te weinig tijd om deze gezamenlijk te bespreken.

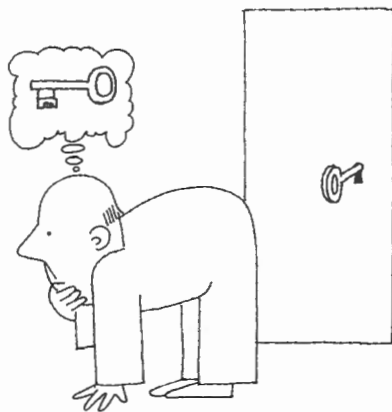
Opvallend was dat er veel meer vragen op de moslima's afkwamen dan op de christen vrouwen. In groepen werd geprobeerd om op sommige van de vragen een antwoord te formuleren, wat niet altijd even gemakkelijk was. Ook de vraag: "hoe geven we wat we in het leven belangrijk vinden door aan onze kinderen, onze vriendinnen, zusters, burenen?" riep intensieve gesprekken op.

Er werd in het programma veel ruimte ingebouwd voor gebed en meditatie. Daarmee werd het weekend een gelegenheid waarbij niet alleen het hoofd, maar ook het hart actief betrokken was. Aan het eind sprak ieder een wens uit aan de hand van een symbolisch voorwerp, gevonden in de tuin of in huis: een kaars, aarde, een tak, een steen. Er werd hard gewerkt en veel gelachen op 13 en 14 januari rondom het thema: 'Hagar, onze aartsmoeder'. Een goed weekend om op terug te zien en uit te zien naar een volgende ontmoeting. - Josien Folbert en Gé Speelman

Islam is lachen!

Het eerste 'echte' nummer van NMO-blad Karavaan heeft een lang interview met Nasr Abou Zaid, in Egypte van geloofsafval aangeklaagd, veroordeeld en uiteindelijk in hoger beroep vrijgesproken. Hij heeft tijdelijk een aanstelling in

Leiden om bij te komen en vrijuit in de liberale traditie wetenschappelijk te kunnen werken. Leuker is het hoofdthema: de mysticus en moppentapper Nasroeddin. Zonder verklaring één verhaal: "Nasroeddin liep voor zijn huis iets te zoeken. Zijn buurman kwam langs en begon mee te zoeken. 'Wat zoek je eigenlijk, Nasroeddin?' vroeg hij. 'Mijn sleutel', antwoordde Nasroeddin. 'Waar heb je hem precies verloren?' In mijn studeerkamer.' 'Waarom zoek je hem dan hier?' 'Hier is meer licht!' [De oplossing: de mens zoekt naar het wezenlijke, zijn eigenlijke zelf, teveel buiten zichzelf. Hij moet God in zichzelf zoeken.]

Voor abonnementen (24,50 per jaar) en proefnummers: Karavaan postbus 418; 1200 Ak Hilversum of 035-6253900.

Nog geen doorbraak, wel breukjes in de Iraanse isolatie

Iran heeft zijn gedeeltelijk zelfgekozen isolatie enigszins opgegeven door toenaaderingen tot het de wereld van West-Europa in twee zaken. Allereerst heeft de Iraanse regering verklaard dat het fatwa, de uitspraak van de inmiddels overleden leider Ajatollah Khomeini, die de schrijver Salman Rushdie ter dood ver-

oordeelde, wel niet herroepen kon worden. Daar staat tegenover dat de huidige regering uitdrukkelijk heeft verklaard geen bemoeiding, beloning of andere activiteiten tot uitvoering te zullen ondernemen. Het Europees Parlement had daar op 14 febr. in een motie uitdrukkelijk gevraagd om een verklaring, dat de fatwa niet beschouwd moet worden als een oproep om Rushdie te vermoorden. - Ook is er overeenstemming over een conferentie die in oktober 1996 gehouden zal worden in Teheran en waarbij zowel vertegenwoordigers namens de wereldraad van Kerken als prominente Iraanse islamitische geleerden aanwezig zullen zijn.

Wij gedenken..

Dr. Anne Wind (1924-1996)

Op zaterdag 26 januari overleed Dr. Anne Wind, auteur van een proefschrift over de concepten leven en dood bij het hindoe-islamitische Dewa-Roetji-verhaal en in het Johannes-evangelie; werkzaam bij christelijke kerken in indonesië, docent theologie aan de Middle East School of Theology in Beirouth en tenslotte docent missiologie bij de Theologische Universiteit van Kampen. Op 31 januari was er in de dankdienst te Kampen ook een delegatie uit de lokale moskee, geleid door de voorzitter Osman Bahadir. De Heer Bahadir werkte enkele malen mee aan colleges over de islam, die Dr. Wind gaf als docent aan de Theologische Universiteit van de gereformeerde kerken. Uit die

contacten groeide een vriendschap. Anne Wind was jarenlang de spil van de contactgroep van christenen en moslims in het "gereformeerde Mekka". Hij rapporteerde er over aan het "Bureau Ontmoeting met Moslims" te Leusden, zodat ook anderen er iets aan konden hebben. Hij deed een brede kring delen in die ervaringen in een fraaie bijdrage in de bundel Heil voor de Wereld. Studies aangeboden aan Prof. Dr. A. G. Honig Jr., Kampen 1984, blz. 160-173 met de veelzeggende titel: "Als Turkse moslim leven in de Nederlandse samenleving".

We blijven dankbaar voor zijn inzet. Hij werd daarbij gesteund door zijn vrouw en zijn gezin.

Shairali Chandoe 1929-1996

De heer A. Chandoe, één van de eerste moslim abonnees op Begrip en trouw deelnemer aan ontmoetingsdagen van christenen en moslims, is op 65-jarige leeftijd op 8 februari 1996 overleden in zijn woonplaats Alphen aan de Rijn. Ali Chandoe kwam veertig jaar geleden met zijn gezin uit Suriname naar Nederland. Samen met zijn vrouw maakte hij vele malen de pelgrimage naar Mekka, eenmaal zelfs per auto. De lezers van Begrip kennen hem door zijn boeken over de islam, het offer van Abraham en de pelgrimage. Voor zijn eigen en andermans moslim kleinkinderen schreef hij een verhalenbundel: De wonderbare wereld. Hij werd op 10 februari onder grote belangstelling begraven. Christenen verliezen in hem een goede vriend.

Jan Slomp

De tweede bron van de islam in selectie vertaald

Leidraad voor het Leven. De tradities van de profeet Mohammed. -Ingeleid, gekozen en uit het arabisch vertaald door Wim Raven. Amsterdam/Leuven: Bulaaq en Kritak, 1995; ISBN 9054600101 (NL) en ISBN 9063035748 (België), 256 blz. f 39,90.

Wie regelmatig als christen met moslim in contact komt, bemerkt dat de overleveringen van de profeet Mohammed voor de moslim een onmisbare aanvulling zijn op de koran; hij leeft ervan in de volle breedte en diepte. Bovendien ervaart de moslim de profeet als koran-uitlegger bij uitstek.

Een kennismaking met de tradities of overgeleverde handelingen en uitspraken van de profeet is, voor een beter begrip van zijn moslim-vrienden, voor een christen die in het contact met moslims staat, dan ook zeer belangrijk. We vermoeden echter dat ook in Nederland en Vlaanderen levende moslims een keuze van in het Nederlands vertaalde traditie verzamelingen graag bij de hand zullen hebben.

Wim Raven, arabist en islamoloog aan de VU te Amsterdam, biedt in dit boek een eerste omvangrijke keuze in het Nederlands vertaald uit twee gezaghebbende traditie-verzamelingen: die van Boechari en Moeslim.

In zijn inleiding op deze twee beroemde verzamelingen gaat de auteur in op heel concrete vragen die de met de tradities soms nog onbekende lezer stellen. Hij verantwoordt daarin ook de bloemlezing van 823 hadieths (uit een totaal van ruim 7000) die hij gekozen heeft. Het is een bloemlezing van een niet-moslim die niet op praktisch gebruik gericht is, maar die volgens eigen fascinatie be-

langrijk zijn voor het verstaan en commentariëren van islamitische rituelen, recht of ethiek; belangrijke geloofswaarden of geloofsvoorstellingen; literair interessant of belangrijk om het dagelijkse leven te leren kennen van de tijd van ontstaan. De tradities bieden ook een kans om de groei van een schrift-traditie van het westerse type, die de islam naast jodendom en christendom is, van nabij te volgen.

Vanuit die verantwoording heeft hij zijn keuze ingedeeld in hoofdstukken, waarvan het onderwerp telkens degelijk wordt gesitueerd. Opzettelijk zijn daarin de teksten over de biografie van de profeet afwezig evenals de tradities die de koran uitleggen. Raven verwijst daarvoor naar Ibn Ishaq en tafsir-werken. Een goede bibliografie en een register van namen en zaken nodigt uit om het boek in de praktijk voor concrete vragen bij de hand te houden. Registers van de vindplaatsen van de tradities en van de koranverzen geven de lezer die dieper wil gaan ruime aanwijzingen. - Simon Lambregts

Sji'itische islam helder toegelicht

Johan ter Haar, *Volgelingen van de imam. Een kennismaking met de sji'itische islam.* Amsterdam: Bulaaq, 1995, 160 blz. f 36,50.

Het merendeel van de ongeveer 720 miljoen moslims ter wereld bestaat uit Soenniten. 10 tot 15 % daarvan zijn sji'ieten. Deze wonen voor het merendeel in Iran en Irak. Sinds de revolutie in Iran en de Iran-Irak oorlog kreeg men in het Westen interesse voor de sji'itische islam. Vaak worden sji'ieten in een adem genoemd met fanatieke moslims die niet vies zijn van geweld. De Leidse Iranist en Islamoloog Ter Haar doet dat

eenzijdige beeld teniet door een aantal verschillen tussen soennieten en sji'ieten nader te beschrijven. Vaak weet men niet meer te vertellen over het verschil tussen soennieten en sji'ieten dan dat de oorsprong van de sji'a-islam ligt in de kwestie van de opvolging van de profeet Mohammed. Er is echter heel wat meer te zeggen. Zo maken we in dit boek kennis met onder meer de sji'itische visie op de koran, de theologie, de positie van de geestelijkheid, de filosofie en de mystiek. Ter Haar schreef het boek als een eerste kennismaking met de sji'itische islam voor een algemeen publiek. Daar is hij in geslaagd. Het boek is in begrijpelijke taal geschreven, ook als je weinig of geen kennis hebt van de islam. Het boek bevat een literatuurlijst en een register van namen en zaken. - Berry van Oers

Positieve verhalen

Sajidah Abdus Sattar, *Nieuwe Vormen Oude Waarden. Verhalen over de maatschappelijke inzet van moslims*, Prisma (Postbus 10346, 5000 JH Tilburg), 1995; blz. f 10,-

Moskeeën en moslim-organisaties hebben het moeilijk de laatste tijd. Het ene verhaal over moskeeën als plaatsen voor wissel van drugsgeld is nog niet verstomd, of er komen al weer nieuwe harde verhalen over de moskee als plaats van indoctrinatie voor fundamentalisme of vrouwenhaat (zie bv. een 'column' in De Telegraaf van 15 Jan. waartegen moskee-organisaties gerechtelijke stappen overwegen). Daarom is het goed, dat de sterke kant van wat moslims zelf voor andere moslims en voor de hele Nederlandse maatschappij doen, ook eens goed wordt belicht. Voor de stuurgroep Maatschappelijk Activeringswerkmoslims schreef Mevr. Abdus Sattar een helder en aangrijpend boekje, op basis van het werk van een onder-

zoeksrapport van Drs. Hasan Yar Ongekende Kansen. Islamitische organisaties hoeven zeker niet alleen voorwerp van zorg en betutteling te zijn, zij kunnen juist zelf veel problemen oplossen en daaraan wordt nu eens aandacht gegeven.

Sattar geeft een aantal concrete voorbeelden: voornamelijk Marokkaanse kinderen van een islamitische basisschool uit Bergen op Zoom, die hun contacten met zieken- en bejaardenhuizen uitbouwden door in de maand Ramadan fruitmandjes te gaan uitdelen en bij ouderen en zieken op bezoek te gaan. In dezelfde plaats een woongemeenschap voor verstandelijk gehandicapten die na het offerfeest een barbecue kreeg aangeboden, geheel in de geest van het offerfeest, waarbij een deel van het vlees onder de armen verdeeld moet worden. Ook het verhaal van Tante Zainep, geen gebedsgenezeres, maar wel een wijze vrouw, die op haar informele 'spreekuur' een groot aantal problemen krijgt voorgeschoteld van werkelozen, probleemhuwelijken en andere gezinsperikelen. Er is de actie van solidariteit met Bosnische moslims, maar ook een gratis bezoek van een alternatief genezer aan een asielzoeker-centrum. Op deze manier komen tientallen concrete voorbeelden aan de orde, allemaal uit Brabant. De betekenis van het mooi uitgegeven boekje, met leuke warrige tekeningen van 'Madman' T. Sattar, gaat ver boven de provincie uit. Dit is een zeer waardevolle correctie op veel misverstanden die in het hele nederlands-talige gebied nog te hardnekkig voortleven. - KS

Het fundamentalisme uitgewoed?

Olivier Roy, *The Failure of Political Islam*, London: IB Taurus Publishers 1994.

Sinds de ondergang van de Sovjet-Unie en het wegvallen van de communisti-

sche internationale als factor in de mondiale politiek wordt de islamitische wereld steeds vaker bestempeld als een nieuwe bedreiging voor het Westen. Voormalig Navo-secretaris Willy Claes deed veel stof opwaaien met zijn uitspraken over het gevaar van islamitisch fundamentalisme, die het militaire bondgenootschap voor nieuwe uitdagingen en taken stelde. Ook al nam hij gas terug na de storm van kritiek die hij oogstte, zijn uitspraken staan niet op zichzelf maar weerspiegelen een angst voor het islamitische fundamentalisme, die wijdverbreid is. Tegen deze achtergrond is de titel van het boek van de Franse politicoloog Olivier Roy provocerend te noemen: de politieke islam heeft gefaald en zijn overtuigingskracht verloren. De revolutionaire kracht van de islam, die de Iraanse monarchie omverwierp en, naar sommigen vreesden, nog vele regimes in islamitische landen de kop zou kosten, is volgens hem uitgewoed. Het "islamisme" is over zijn hoogtepunt heen.

Deze controversiële stelling vraagt om een nadere uitwerking en onderbouwing. Deze onderbouwing wordt gegeven in een vlot geschreven boek van ruim 200 pagina's. De sleutel van Roy's betoog is het onderscheid dat hij maakt tussen fundamentalisme, islamisme en neo-fundamentalisme.

Fundamentalisme is in zijn terminologie een eeuwenoude tendens onder islamitische theologie om op te roepen tot toepassing van de islamitische wet, de sjari'a. Zij beperkten zich echter tot prediking in de moskee en deden geen pogingen om regimes omver te werpen en zelf de macht in handen te nemen. Het islamisme vertegenwoordigt evenwel een breuk met deze eeuwenoude traditie in de islam die zich vanaf de jaren dertig in onze eeuw manifesteerde en vooral vanaf de jaren zestig aan invloed won. Het islamisme probeerde

rechtstreeks in het politieke leven in te grijpen en zijn meest radicale vertegenwoordigers, zoals Ayatollah Khomeini, predikten een revolutie tegen de gevestigde heersers. Zij verweten de fundamentalistische oelama een te lakse en slaafse houding tegenover de staat. Niet alleen hun methoden verschilden van de traditionele oelama, maar ook hun doelen: niet alleen het recht moest islamitisch worden, maar het hele politieke en maatschappelijke leven. Een andere afwijking van de traditie was, volgens Roy, de visie van islamisten op de plaats van de vrouw: zij moest worden toegestaan te studeren, betaald werk te verrichten en politiek actief te zijn.

Het neo-fundamentalisme, tenslotte, is in Roy's begrippenkader een terugkeer van de islamitische bewegingen naar meer conservatieve en a-politieke doelstellingen en strategieën.

In de provocerende titel van het boek wordt dus niet het einde van het islamitisch fundamentalisme voorspeld, maar de overgang van islamitische bewegingen van de strijd om de politieke macht naar een meer geleidelijke islamisering van de samenleving door onder meer educatief werk.

Roy benadrukt terecht dat het islamisme in veel opzichten modern is en zijn ideeën niet alleen aan de Koran ontleent, maar ook aan derde wereldideologieën: daarbij kan men denken aan pleidooien voor anti-imperialistische strijd en voor een klassenloze samenleving. Hierin sluit hij aan bij vele andere auteurs over de politieke islam. Hij meent evenwel dat deze politieke ideologie in een impasse verkeert. Er worden geen creatieve geschriften geproduceerd, maar slechts tractaten waarin de visies van enkele ideologen eindeloos worden herhaald. Deze ideologie zelf bevat ondanks de nadruk op politieke actie nauwelijks concrete en werkbare modellen voor een islamitische politieke struc-

tuur. Ook op het gebied van de economie heeft het islamisme volgens de schrijver geen werkelijke alternatieven te bieden, maar worden hetzij kapitalistische, hetzij communistische modellen overgoten met een islamitisch sausje. Het ontbreken van een nieuw samenlevingsmodel leidt er volgens Roy toe, dat het aan de macht komen van islamisten slechts kan leiden tot hervormingen in het privaats- en strafrecht, maar verder de bestaande economische en politieke structuren intact laat. De gebieden waar islamisten al de macht in handen hebben gekregen, zoals Iran en delen van Afghanistan, kunnen dan ook niet fungeren als stimulerend voorbeeld voor geestverwanten elders in de wereld. Uitdagend stelt hij: het Algerije van de FIS zal hetzelfde zijn als het Algerije van de FLN, maar dan met een chador er overheen.

Op het betoog van Roy valt wel het een en ander af te dingen. Het door hem gehanteerde begrip neo-fundamentalisme werkt verwarrend omdat het teveel verschillende ladingen moet dekken: zo ongeveer alle islamitische bewegingen die niet uit zijn op het veroveren van de macht. Daardoor doet het begrip geen recht aan de verscheidenheid van de islamitische bewegingen en de sociale en

politieke contexten waarbinnen zij functioneren. Bij het islamisme als politieke ideologie plaatst hij weliswaar belangrijke kritische kanttekeningen, maar de conclusie dat die ideologie op zijn retour is, lijkt me voorbarig. Ook als het islamisme niet beschikt over een volledig uitgewerkt alternatief maatschappijmodel, en als zijn antwoorden op sociale en economische uitdagingen tekort schieten, is zijn politieke rol allerm minst uitgespeeld. De auteur onderschat mijns inziens de veranderingen die zullen optreden als de FIS in Algerije aan de macht komt. Een minpuntje is verder de soms arrogante toonzetting, bijvoorbeeld in het hoofdstuk over moderne moslimintellectuelen die hij als een soort semi-intellectuelen afdoet.

The failure of political Islam lijkt evenwel juist geschreven te zijn om tegenspraak en discussie uit te lokken. De lezer wordt uitgedaagd om gangbare ideeën over "het islamitische gevaar" kritisch te heroverwegen. Het is een boeiend boek dat ik aanbeveel aan de al enigszins ingewijde lezer. Als inleiding in de politieke rol van de islam in de moderne tijd is het boek evenwel onge-schikt: daarvoor wordt teveel voor-kennis verondersteld en is de analyse te controversieel.- NL

ISLAM-EDUCATIE IN WEST-EUROPA, INHOUDEN EN DOELSTELLINGEN

Plaats: Hogeschool Holland te Diemen

Op maandag 15 en dinsdag 16 en woensdag 17 april 1996, organiseert de H.B.O. opleiding Islam-godsdienst, uitgaande van de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing een conferentie over de noodzaak en inhoud van Islam-educatie binnen de context van de Westeuropese samenleving. Deze conferentie is bestemd voor docenten die in de vakken godsdienst en levensbeschouwelijke vorming, geschiedenis en maatschappijleer te maken hebben met de levensbeschouwelijke en culturele vorming van moslimleerlingen in het bijzonder; het onderwijs over de Islam aan leerlingen in het algemeen.

Aan de conferentie werken onder meer mee:

Prof. Dr. Ragi Thami Lachmi (Rabat): "Koranwetenschappen: hun bijdragen voor het godsdienstonderwijs";

Prof. Dr. Taha Abderrahman (Rabat): "De ontwikkeling van het begrip 'mythisch' binnen het godsdienstonderwijs";

Prof. Dr. Mohammed Derrij (Rabat): "Islamitische pedagogie: een analytische en kritische studie";

mevr. Prof. Dr. Bilgin (Ankara): "Het debat over islamitische pedagogie in de 20e eeuw";

mevr. Drs. Seljuk (Ankara): "Koran en godsdienstonderwijs in Turkije en in West-Europa".

De H.B.O. opleiding Islam-godsdienst maakt deel uit van de Academie voor Theologie & Levensbeschouwing van de Hogeschool Holland te Diemen. Veldadviesraad van de H.B.O. opleiding Islam-godsdienst is het Centrum voor Islam Studies (CIS). Het CIS is een samenwerkingsproject van moslims in Nederland en de Academie voor Theologie & Levensbeschouwing. In Nederland bestaan veel misvattingen over de Islam en over moslims. Het CIS wil door onderwijs en dienstverlening een impuls geven aan de verbetering van het beeld van de Islam binnen de Nederlandse samenleving.

Voor informatie en aanmelding

HBO-Islam; Hogeschool Holland, Wildenborch 6, 1112 XB Diemen.

Postadres: Postbus 261, 1110 AG Diemen.

Tel. 020-4951698; Fax 020-4951929. Email: lth@hh7.hsholland.nl

* Op 11-12 maart wordt de **tweede ontmoetingsdag imams en pastores** gehouden in Den Alerdinck in Laag-Zuthem met workshops voor vier groepen: geestelijke verzorging in ziekenhuizen, in penitentiaire inrichtingen, aan ouderen en de opleiding voor imams en theologen in Nederland. Organisatie en inlichtingen: Islamitische Stichting Nederland en Raad van Kerken in Nederland.

* Theater Soeterijn in Amsterdam (KIT) organiseert onder de titel "Moslima!" **vijf programma's over de emancipatie van moslimvrouwen**. Start is op 3 maart; op 10 maart komt Riffat Hassan, bekende moslimfeministe uit Pakistan, nu werkzaam aan de Universiteit van Louisville, Kentucky. Op vrijdag 29 maart ('s avonds) de theateervoorstelling *Ma'Rabia* over en van jonge Marokkaanse vrouwen in Nederland; zondag 31 maart vanaf 13.00 een grote slotmanifestatie. Info: 020-56 88 272.

* Op zaterdag 13 april houdt de WCRP, **World Conference on Religion and Peace** een open algemene ledenvergadering in het Pax Christi Centrum, Hoog Catharijne te Utrecht. Hoofdvraag is: Wat kan WCRP bijdragen aan het herstel en doen ontkiemen van nieuwe verhoudingen in Bosnië? Sprekers: Mevr. Saba Risaluddin uit London (lid van hoofdbestuur WCRP) en Drs. Jan ter Laak. Info: 020-6258294.

* Op 23 april spreekt Mevr. Sajidah Abdus Sattar in Zwolle over Fundamentalisme in Nederland voor de **Islamitische Stichting Platform Zwolle** i.s.m. het project 'Anders leven anders geloven', Scheppingskerk, Mozartlaan te Zwolle; info 038-4549490.

* Op 9 mei organiseert "t Groenewold", Centrum voor Kerk en Samenleving, een symposium **Werken op het snijvlak van twee culturen**, bestemd voor autochtone en allochtone welzijns- en pastorale werkers die met allochtonen werken. In de morgenzitting zijn er lezingen van Dhr. Procee (cultuurrelativisme) en Dhr. El Manouzi (aanpassingen die nodig zijn als een organisatie met allochtonen wil werken). In de middag zijn er zes workshops. Info.: Begijnengang 17, 5911 JL Venlo, 077-3546689.

* Op 12 mei is er in Tilburg een eerste gezamenlijke voorstelling van **Een muzikale brug tussen christenen en moslims** rond Franciscus en Maulana Rumi. Het betreft hier een optreden van de Franciscaanse theater en muziekgroep Pipelare samen met de Moslim-muzikanten uit Hasselt. Info: Hans Oldenhoff 013-5423914

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr. 3)